

Visvesvara Suri
(Vyakaranasiddhantasud-
hanidhih)

THE

HOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

OLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 252.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः।

लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन काव्यतीर्थबिरुदभाजा

सीतारामशास्त्रिणा परिशोधितः।

VYÂKARANA SIDDHANTA SUDHÂNIDHI

BY

VIŜVEŜVAR SŪRI,

Edited by

Pandit Sita Rama Sastri Shende

Vyakaranopâdhyaya, Kavyatirtha.

A Scholar of the Benares Sanskrit College.

FASCICULUS VIII-८

UBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS:—

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२५२

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः७आनकाः८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति। ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः १२
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता। तर्कपादः(मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् वेदान्तः १
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५
(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) ११

स्येति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति वाच्यम् । विभक्तेर्लोपात्प्रकृतिभागस्यैव विकारात् । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु साहचर्यादुपसर्गग्रहणमिति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतः परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं गुणे कृते पश्चात्सुलोपः । अन्यथा तत्र एङ्ग्रहणवैयर्थ्यात् तदा च विस् इत्यस्य वेस् इति विकार इति विशब्दस्य न वे इति विकार इति बोध्यम् ।

विपराभ्यां जेः १९ ।

विजयते। पराजयते । जयाभिभूत्यर्थयोर्द्वयोरपीह ग्रहणम् । बहवो वयः पक्षिणो यत्र तत् बहुवि जयति वनम् इत्यत्र तु न भवति । जहत्स्वार्थायां वृत्तावनर्थकत्वात् । अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वात् । सम्बोधने तु प्रागुक्तम् ।

नच वी जयत इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दपरो जिरस्तीति वाच्यम् । पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये एवान्तवद्भावात्। परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थः । प्रकृतिवदित्यतिदेशस्यानित्यत्वात् जेरित्यत्र इयङभावः ।

आङो दोऽनास्यविहरणे २० ।

आङ्पूर्वान्मुखविकासनभिन्नार्थवृत्तेर्दाञ आत्मनेपदं स्यात् । आस्यवृत्तित्वाभावादन्येषां दारूपाणामग्रहणमिति कैयटः । विद्यामादत्ते । आस्यग्रहणं विशेषोपलक्षणार्थम् । मुखं व्याददाति । विपादिकां व्याददाति । नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकादनास्येति निषेधो नेष्यते“स्वाङ्गकर्मकाच्च” इति वार्त्तिकात् ।स्वमङ्गमिह स्वाङ्गं न त्वद्रवं मूर्त्तिमदिति परिभाषितम् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । आङिति ङितो ग्रहणान्नेह भिक्षामा-

ददाति । स्मृतावयमाकार इत्याहुः ।

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । कर्त्रभिप्राये तु आस्यकर्मकादपि भवत्येव । व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यस्य सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्यत्ययेनार्थ-इति वाचस्पतिमिश्राः ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च २२।

क्रीडृ विहारे । चकारादाङ् । अनुक्रीडते इत्यादि । उपसर्गेण समा साहचर्यात् अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । "तृतीयार्थे" इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ।

"समोऽकूजने" ।

मयाऽस्य संक्रीडति चक्रिचक्रे इति श्रीहर्षः । क्रीडते नागराज इति तु प्रमादः ।

"आगमेः क्षमायाम्" ।

आगमयस्व तावत् । सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । यावदागमयते ऽथ नरेन्द्रानिति श्रीहर्षः ।

"शिक्षेर्जिज्ञासायाम्" ।

विद्यासु शिक्षते । इह शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोतीत्यादिदर्शनात् । इह जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं घटते इत्यर्थः । नच तत्प्रयोगापत्तिः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाप्रतीतेरिति केचित् ।

अन्ये तु "शिक्ष विद्योपादाने" इत्यस्य नियमार्थं ग्रहणमित्याहुः । नचाद्ये ज्ञानविशिष्टशक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानविषयकेच्छार्थकं जिज्ञासायामित्यसङ्गतमिति वा-

च्यम् । ज्ञानस्यापि विशेषणतया विषयत्वानपायात् । इच्छा सन्वाच्या शक्तिर्धात्वर्थः, इच्छाया ज्ञानविषयकत्वं त्वात्मनेपदेन द्योत्यते इति ।

"किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु उपसंख्यानम्" ।

किरतिर्विक्षेपार्थः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । एतेष्वेवार्थेषु "अपाच्चतुष्पाद्" इति सुटो विधानात् । अपस्किरते वृषो हृषः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी वा । हर्षादिषु किम् । अपकिरति कुसुमम् । यद्यप्यात्मनेपदविधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वं निमित्ततया नोपात्तं तथा ऽपि सुटा सह समानविषयो ऽयं तङ् । तेन गजोऽपकिरतीत्येव भवतीत्याहुः ।

"हरतेर्गतताच्छील्ये" ।

गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः । पित्रादेर्गतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । मातुरनुहरतीति तद्धितार्थसूत्रगतभाष्ये सादृश्यमात्रं विवक्षितमिति कैयटः ।

"आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्" ।

आनुते । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । णु स्तुतौ । अदादिः । आपृच्छते गुरुम् ।

"आशिषि नाथः" ।

नियमार्थमेतत् । नचानुदात्तेत्त्ववैयर्थ्यम् । नाथन इति युजर्थत्वात् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । "आशिषि नाथः" इति कर्मणि षष्ठी । दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथा इत्यत्र नाधसे इतीत्याहुः ।

"शप उपालम्भने" ।

शप आक्रोशे—स्वरितेत् । अकर्तृगफलार्थ आरम्भः । देवदत्ताय शपते । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथं करो-

तीत्यर्थः । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इति सम्प्रदान-संज्ञा । यस्मै आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्येके । य आख्यायते स इत्यन्ये । सख्यः शपामि यदि किं चिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाभिप्रायाविष्करणमात्रविवक्षा ।

समवप्रविभ्यः स्थः २२।

सन्तिष्ठते इत्यादि । "आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्" अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । अस्यार्थः–आपिशलिः "अस भुवि" इत्यत्र सकारमात्रं पठति । अस्ति आसीदित्यादावडाटावागमौ विधत्ते ।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च २३।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । तत्त्वाय तिष्ठ स्वमुखे स्व एवेति श्रीहर्षः । तत्त्वनिर्णयार्थमाश्रयेत्यर्थः ।

उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि २४

ऊर्ध्वसंयोगफलकत्वाभाववत्क्रियावृत्तेरुत्पूर्वात्तिष्ठतेस्तत्प्राग्वत् । "उद ईहायाम्" इति वार्तिकं कर्मपदप्रयोजनकथनार्थम् । कायपरिस्पन्दात्मिकायां चेष्टायामिति यावत् । अन्यथा अनूर्ध्वे इत्येवावक्ष्यत् । धातोः क्रियावाचित्वनियमात् तल्लाभात् । उत्तिष्ठमानस्तु परः । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । ईहायां किम् । उत्तिष्ठति सेना । जायते इत्यर्थः ।

उपान्मन्त्रकरणे २५।

मन्त्रकरणकार्थवृत्तेरुपपूर्वकात्तिष्ठतेः प्राग्वत् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रेति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ।

"उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्" ।

अमन्त्रकरणार्थमेतत् । आदित्यमुपतिष्ठते ।

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।
पश्य वानरसैन्ये ऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥
मैवं मंस्थाः सचित्तोऽयमेषो ऽपि हि यथा वयम् ।
कपेस्तदपि कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

इति भाष्यम् । देवपूजां मत्वा पूर्वमात्मनेपदं परत्र तु चापलमेतन्न पूजनमिति तदभाव इति कैयटः । स्तुत्यं स्तुतिभिरथ्याभिरुपतस्थे सरस्वती । देवतात्वारोपात् । रथिकानुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । अश्वारोहानुपतिष्ठते । अनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबन्धः । अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ।

"वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" ।

भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सयोपगच्छतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च २६।

भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्विभ्यान्तपः २७।

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते पतिरिति मुरा-

रिः । दीप्यते इत्यर्थः ।

"स्वाङ्गकर्मकाच्च" ।

उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिं वितपति । सन्तापयतीत्यर्थः । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति, विलापयति वा । उद्विभ्यां किम् । निष्टपति । "निसस्तपतौ" इति षत्वम् ।

ननु उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेवेति यक्चिण्निवृत्त्यर्थमिदं वचनं स्यात् । तथा च निष्टपते इत्युदाहार्यम् । दीप्यते इत्यर्थे ऽकर्मको हि तपिः अन्तर्भावितण्यर्थतया तापने वर्तमानश्च सकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापारविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदसिद्धेः ।

मैवम् । अर्थभेदे कर्मवद्भावं विनाऽपि सकर्मकाणामकर्मकत्वदर्शनात् । नदी वहति, भारं वहति इत्यादिप्रयोगात् । तस्माद्विध्यर्थमेव सूत्रम् ।

आङो यमहनः २८।

आङ्पूर्वकाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्याञ्च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । एतेन मोहादाहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । पराङ्गकर्मकाभावसत्त्वादात्मनेपदस्य सुस्थत्वात् । अकर्मकेति किम् । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गेति किम् । परशिर आहन्ति । गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविप्रयोगस्तु प्रामादिक इति केचित् । नच आजेति पदं छि-

त्वा घ्ने हननायेति हन्तेर्भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनं शङ्ख्यम् । अ-
जेर्वीभावे वित्रायेति रूपस्वीकारात् ।

शिवस्य समीपमेत्य मल्लसंप्रदायेन स्वं वक्ष आस्फालित-
वानिति केचित् ।

यद्वा उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बा-
णनद्याः । गाण्डीवी स्थित इत्यध्याहारः । आजघ्ने इति कर्मणि
लकारः । तेनेत्यध्याहारः ।

यद्वा गाण्डीवमात्मन इच्छन् गाण्डीवी क्यजन्तात् क्विप् ।
कनकशीलेति । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तृतीया । द्वयोः
कर्मधारयः । नितरां भा यत्रेति वक्षोविशेषणम् । उन्मज्जन्म-
कर इति कर्मधारयात्सति सप्तमी । लकारः कर्मण्येव ।

समो गम्यृच्छिभ्याम् २९ ।

सम्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । सङ्गच्छते । स-
मृच्छते । अकर्मकाभ्यां किम् । खगः सङ्गच्छति यद्दिनाधिपम् ।
तच्चैक्यं समगच्छतेति त्वार्षम् । स्वार्थे ष्यञ् । एकं समपद्यते-
त्यर्थो वा ।

"विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्" ।

परस्मैपदिभ्यां साहचर्याद्विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम् । लाभार्थस्य
स्वरितेत्त्वात्, सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् । संवित्ते ।
संविदाते । संविद्रते । संपृच्छते । संस्वरते ।

"अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्" ।

अर्तीति भ्वादिजुहोत्यादेर्ग्रहणम् । मा समृत मा समृषातां मा
समृषतेति भाष्यात् । समारत समारेतां समारन्तेति वृत्तेश्च । "सर्ति-
शास्ति–"इत्यङ्विधौ तु लुप्तविकरणेन शास्तिना साहचर्याज्जौहो-

स्यादिकस्यैव ग्रहणम् । परस्मैपदेष्वित्यस्योत्तरार्थमनुवृत्तावपि योगविभागसामर्थ्यादङ्विधौ न सम्बन्धः । तेन भाष्यमुपपन्नम् । संशृणुते । सम्पश्यते । रक्षांसीति पुराऽपि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । अकर्मकादित्यनुवृत्तेः ।

केचित्तु रक्षांसि सन्तीति कथयद्भ्यः इत्यध्याहारः । हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुरितिवदविवक्षितकर्मकत्वान्न दोषः ।

वस्तुतो रक्षांसि सन्तीति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारविरहान्न दोषः ।

"उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्" ।

"अकर्मकाद्" इति अतः परं न सम्बध्यते इति कैयटादयः । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । उपसर्गात्किम् । अस्यति । ऊहते । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति तु प्रमादः । ओहतीति सोपसर्गपाठे वा ।

निसमुपविभ्यो ह्वः ३० ।

निह्वयते इत्यादि । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । नच आकारान्तस्यानुकरणात् निह्वास्यते इत्येवोदाहरणम् विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावादिति वाच्यम् । एजन्ते एवानुक्रियमाणे लक्षणवशादात्वनिष्पत्तावपि आत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

स्पर्द्धायामाङः ३१।

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्द्धायां प्राग्वत् । मल्लमाह्वयते । स्पर्द्धमानः सन्नाह्वयति । स्पर्द्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । स्पर्द्धाया एतद्धात्वर्थत्वे ऽपि आङ्पूर्वस्य शब्दनार्थत्वात्स्पर्द्धायां विषये विधिरयम् ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ३२।

सप्तस्वर्थेषु । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । गन्धनं सूचनं हिंसासादृश्यात् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते । सहसा तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । एधशब्दो ऽकारान्तो ऽपि । एधान् हुताशनवत इति दर्शनात् । सान्तत्वं व्याख्याने । दकशब्द उदकार्थो ग्राह्यः । जीवनीयं दकं चेति हलायुधोक्तेः । तस्य गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । प्रकथनं प्रकर्षेणोक्तिः । गाथाः प्रकुरुते । उपयोगो ऽप्रतिषिद्धविनियोगः । शतं प्रकुरुते । एषु किम् । कटं करोति ।

अधेः प्रसहने ३३।

कृञ इत्यनुवर्तते । प्रसहनमभिभवः क्षमा च । षह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात् । छन्दसीत्यस्य प्रायिकत्वात् । तमधिकुरुते । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान् इति भारविः । क्षमत इत्यर्थः ।

वेः शब्दकर्मणः ३४।

शब्दस्य कर्मकारकत्वे विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदम् । स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । नेह चित्तं विकरोति कामः ।

अकर्मकाच्च ३५।

वेः कृञ इति प्राग्वत् । मृद्द्धानि विकुर्वते । विकृतानि भवन्तीत्यर्थः ।

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ३६।

एषु बोध्येषु नयतेरात्मनेपदम् । उत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । अन्ये तु प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे नयते । सोपपत्तिकान् शास्त्रसिद्धान्तान् शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । शिष्याणामिष्टार्थसिद्ध्या संमाननिष्पत्तिः । प्रयोगोपाधित्वं तु तज्जन्यशाब्दबोधाविषयत्वे सति प्रयोगनियामकत्वम् । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । दण्डमुन्नयते । माणवकमुपनयते । विधिना स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । तत्फलं माणवकसंस्कारः । तस्याचार्यगामित्वाभावादात्मनेपदविधानम् । अध्यापनार्थत्वे तु उपनयनस्येदं व्यर्थं स्यादिति मीमांसकाः । उपनीय वदेद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृत्या तदेवाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् इत्यत्राचार्यकरणमविवक्षितम् ।

वस्तुतस्तु आचार्यकरणम् उपशब्दसमभिव्याहृतनयतेरेव प्रयोगोपाधिः । प्रयोगोपाधेः स्वरूपसत एव नियामकतया तद्विवक्षाया अनुपयोगात् । तत्त्वं नयते । विश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते भृतिदानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

विगणनम् । ऋणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राजांशं ददातीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्माद्यर्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । नेह घटं नयति ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ३७।

नयतेः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । शरीरपदमत्र तदवयवपरम् । चैत्रत्वादिजातीनां शरीरवृत्तितया तत्तादात्म्यापन्नस्यैव जीवस्य कर्तृतया शरीरस्य शरीरस्थत्वासम्भवात् । यद्यपि शरीराद्विविच्य लौकिकैरनिश्चये ऽपि वस्तुतः शरीरतादात्म्यापत्तेः कर्तृत्वानुपयोगः । कृतिसमवायित्वरूपस्य तस्यात्ममात्रवृत्तित्वात्। शरीरस्य त्ववच्छेदकतयैव तदाश्रयत्वात् । तथाप्यत्रोभयसाधारणमेवाश्रयत्वं विवक्षितम् । चैत्रः कर्तेति व्यवहारात् । क्रोधं विनयते । स्वकीयं क्रोधं निरस्यतीत्यर्थः । क्रोधापगमफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वे ऽपि नियमार्थमिदम् । नेह गडुं विनयति । शरीरावयव एवायम् । विगणय्य नयन्ति पौरुषं विहितक्रोधरया जिगीषव इति भारविप्रयोगस्तु कर्तृगत्वाविवक्षायाम्। करोतीत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वाऽत्र कृञो वृत्तिरित्यन्ये । सम्पदस्तव गिरामपि दूरात् यन्न नाम विनयं विनयन्ते इति श्रीहर्षे विनयन्तीत्येव पाठ इति नारायणः । णय गतावित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगोऽयमिति व्याख्यातमस्माभिः ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ३८।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग उत्साहः। येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इति दर्शनात् । अध्ययनाय क्रमते ।

तायनं स्फीतता । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् ३९ ।

सोपसर्गे नियमार्थमिदम् । वृत्त्यादिपूपपरा इत्युपसर्गद्वयपूर्वकादेव क्रमेः आत्मनेपदम् । उपक्रमते । नियमान्नेह । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वेव नेह—उपक्रामति । पराक्रामति ।

आङ उद्गमने ४० ।

"ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्" । आक्रमते आदित्यः । उदयते इत्यर्थः । उद्गमनार्थः क्रमिरकर्मकः । नेह । आक्रमति धूमो हर्म्यतलात् । हर्म्यतलमिति भाष्ये तूद्गमनपूर्विकायां व्याप्तौ क्रमिर्बोध्यः । नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादित्यत्र व्याप्तिरेवार्थो नतूद्गमनमिति कैयटः ।

वेः पादविहरणे ४१ ।

साधु विक्रमते वाजी । क्रमेः पादविक्षेपवृत्तित्वे ऽपि धातूनामनेकार्थत्वादर्थान्तरे आत्मनेपदवारणायार्थनिर्देशः । नेह विक्रामति अजिनसन्धिः । स्फुटतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ४२ ।

समर्थत्वं समानार्थत्वम् । शकन्ध्वादिः । संशब्द एव वा तदर्थः । प्रक्रामते । उपक्रमते । आरभते इत्यर्थः । आरम्भे किम् । प्रक्रामति । उपक्रामति । इह गमनागमने अर्थौ । उपपराभ्यामित्यस्यापि न प्रवृत्तिः । वृत्त्यादेरत्राविवक्षितत्वात् ।

अनुपसर्गाद्वा ४३

क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । "उपपराभ्याम्" इत्यस्य नियमार्थतया "वृत्तिसर्ग–"इत्यादेरनुपसर्गविषयत्वात् ।

अपह्नवे ज्ञः ४४

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च ४५

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः । जानातेरत्र ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिपरत्वात् । "ज्ञो ऽविदर्थस्य"इति करणे षष्ठी । सकरणादिति तु नोक्तम् । स्वरेण पुत्रं जानातीत्यत्रा-ऽतिव्याप्तेः ।

संप्रतिभ्यामनाध्याने ४६

शतं सञ्जानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । अनाध्याने किम् । मातुः संजानाति । "अधीगर्थ–" इति षष्ठी । नच तत्र शेषानुवृत्तेः "अकर्मकाच्च" इति पूर्वेण आत्मनेपदापत्तिः । अनाध्यान इति विभज्य पूर्वशेषतयापि तस्य व्याख्यानात् इत्याहुः ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्न-विमत्युपमन्त्रणेषु वदः ४७।

उपसम्भाषोपमन्त्रणे वाच्ये, अन्ये प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे

वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते । तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भासनं हेतुभूतं सद् विशेषणमित्याहुः । कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते । उक्तिविषयकज्ञानवानित्यर्थः । क्षेत्रे वदते । तद्विषयकोत्साहं स्फुटयतीत्यर्थः । आविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य यत्नः कर्मेति केचित् । विशिष्ट एव वदत्यर्थ इत्यन्ये । क्षेत्रे विवदन्ते । विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः । एतेषु किम् । यत्किञ्चिद्वदति ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ४८।

व्यक्ता वाचि वर्णा येषां ते मनुष्यादयः । व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणात् । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह वरतनु प्रवदन्ति कुक्कुटाः । शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयकं व्यक्तवाक्त्वम्, अपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदं नेति कैयटः ।

अनोरकर्मकात् ४९।

अनुवदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये । तुल्यार्थयोगे शैषिकी षष्ठी । अकर्मकात् किम् । अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे ५०।

विप्रलापो विरोधोक्तिः । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः। युगपत्परस्परविरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलापे किम् । सम्प्रवदन्ते

ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचां किम् । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणे किम् । क्रमेण विप्रवदन्ति ।

अवाद्ग्रः ५१।

अवगिरते । अवात् किम् । गिरति । गृणातेस्त्ववपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने ५२।

नित्यं शब्दं सङ्गिरते मीमांसकः । शब्दो नित्य इति प्रतिजानीते इत्यर्थः । नेह सङ्गिरति ग्रासम् ।

उदश्चरः सकर्मकात् ५३

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घयतीत्यर्थः । द्वे तिस्रो रमणीयमंबरमणेर्धामुच्चरन्ते इति मुरारिः । सकर्मकात्किम् । क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार । उत्पन्न इत्यर्थः ।

समः स्तृतीयायुक्तात् ५४।

पद्भ्यां नृपः सञ्चरमाण एषः । तृतीयेति किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुं च देव ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ५५

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं सा तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते । कामुकः सन् तस्यै ददातीत्यर्थः । तृतीयाऽप्यनेनैव चतर्थ्यर्थे विधीयते चेच्छब्दस्य चकारार्थत्वादिति सम्प्रदायः । अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीयेति वार्त्तिकं तदंशे

स्पष्टीकरणार्थम्। भाष्ये त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम्। तदुक्तम्–

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः।

यो ह्यस्या दत्तं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तत्रायं प्रयोग इष्टः। तत्र सहयोगतृतीया कर्मव्यतिहारे चात्मनेपदमिति सिद्धम्। दास्यै विश्राण्य तया सहोपभुङ्क्ते इति कैयटः।

उपाद्यमः स्वकरणे ५६।

अस्वस्य सतो यत्स्वीयत्वसम्पादनं तत्रेदम्। च्विप्रत्ययस्तु "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति विकल्पान्न कृतः। भार्यामुपयच्छते। नेह स्वं शाटकमुपयच्छति। पाणिग्रहण एवेदमिति वृत्तिः। तद्भाष्यानुक्तत्वाद्धेयम्। उपायंस्त महास्त्राणीत्यादिविरोधाच्च।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ५७।

सोपसर्गाणां यत्रार्थे आत्मनेपदं पूर्वमुक्तं तद्भिन्नार्थमारम्भः। स्मरतेस्तु अप्राप्तावेव। धर्मं जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मूर्षते दिदृक्षते।

नानोर्ज्ञः ५८।

पुत्रमनुजिज्ञासति। पूर्वप्राप्तेरयं निषेधः। अनन्तरस्येति न्यायात्। तेन सकर्मकस्येति निषेधः। अकर्मकात्तु "पूर्ववत्सन" इति भवत्येव। "अकर्मकाच्च" इत्यनेन केवलाद्विधानात्। तेन औषधस्यानुजिज्ञासते। औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ५९

आत्मनेपदं न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति। परस्पर-

साहचर्यादुपसर्गग्रहणान्नेह देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । "लक्षणेत्थंभूत–" इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः ।

शदेः शितः ६०

शितः प्रकृतिभूतात् शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । "शेषाद्"इति परस्मैपदम् ।

"उपसर्गपूर्वनियमे ड्व्यवाय उपसंख्यानम्" ।

न्यविशत । व्यक्रीणीत । यद्यपि विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्युक्तम्, तत्र च विकरणोत्पत्तेः प्रागेव नियमः ततो नित्यत्वाद्विकरणः ततोऽडागम इति वार्त्तिकं गतार्थं तथापि तदनाश्रित्यायमारम्भः । नच धात्ववयवत्वादटो न व्यवधायकत्वम् । विकरणान्तस्याङ्गत्वात्समुदायावयवस्याटो धातुग्रहणेनानुपादानात् । न च परत्वादट् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन विकरणानां नित्यत्वात् । अटश्च शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरित्यनित्यत्वात् । नच कृतेऽपि अन्यस्मात्प्राप्त्या विकरणोऽप्यनित्यः । शब्दान्तरात्प्राप्नुवतोऽनित्यत्वानुक्तेः । नच लादेशात्पूर्वं परत्वादडागमः । लादेशस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । कृतेऽप्यटि धातुग्रहणेन तद्ग्रहणादव्यवधायकत्वात् । अडागमस्त्वनित्यः । लादेशोत्तरं विकरणैर्नित्यतया स्वपूर्वं तत्प्रतिषेधात् । विकरणोत्तरं च शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । यद्यपि लादेशे कृते स्थानिवद्भावेन लुङादिव्यपदेशादटो निमित्तसद्भावेऽपि विकरणेन नित्यत्वादट् बाध्यते तथापि यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्, उभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । नच

तथापि तस्य धात्ववयवत्वाद्व्यवधायकत्वं नास्तीत्यात्मनेपदं सिद्धमिति वाच्यम्। लादेशोत्तरं नियमात्पूर्वं नित्यत्वात् विकरणोत्पत्त्या ऽडागमस्य विकरणान्तभक्तत्वाद्धातुव्यवधायकत्वान्न्यादिभ्यः परे अव्यवहिता विश्यादयो न भवन्तीत्यात्मनेपदं न स्यादिति वार्त्तिकाभिप्रायः।

भाष्यकारास्तु लमात्रापेक्षतया लादेशा अन्तरङ्गा अडागमस्तु तद्विशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। अथ लादेशेन समं न सम्प्रधारणा किन्तु नियमेन सहैव। लादेशोत्तरं हि विकरणः, अडागमो, नियमश्चेति त्रयं प्राप्नोति। तत्र यदि सर्वतो नियमो बलवान्स्यात् तदा वार्त्तिकं विनैवेष्टसिद्धिः स्यात्। नच विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति निर्वाहः। कुतो ऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ज्ञापनेनापि तज्ज्ञापनस्यान्यथासिद्धेः। नचैवं नित्य एव नियमः। निवेक्ष्यते निविशते इत्यादौ केवलविकरणस्य व्यवधायकत्वस्थले नियमप्रवृत्तावपि कृते विकरणे ऽडागम इत्यटो व्यवधायकत्वात्तदप्रवृत्तेः। नहि विकरणात्पूर्वम् अट् कर्त्तुं शक्यः। अङ्गात्पूर्वं विकरणानां वाच्यत्वात्। अन्यथा तरतः तरन्तीति न स्यात्। शपं विना गुणाभावात् तसादेर्ङित्त्वात्। ततश्च पूर्वमित्त्वमेव स्यात्। अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमप्येषितव्यम्। अन्यथा उपार्च्छदित्यत्र आटः पूर्वमुक्तौ तद्विशिष्टस्यैव ऋच्छिभावापत्तेः। वर्णमात्राश्रयत्वाद्दृच्छिभावं बाधित्वा वृद्धेरेव पूर्वं प्रवृत्तेः। नच वार्णादाङ्गं बलीयः। समानाश्रयत्वात्। एकादेशस्य चादिवद्भावाद्दृच्छिभावे ऋच्छादिति स्यान्न त्वार्च्छेदिति। नच शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनर्भविष्यति। पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडित्यव्यवस्थाप्रसङ्गात्। तस्माद्वार्त्तिकमावश्यकमिति चेत्।

न । तरत इत्यत्र ह्यनित्यमित्त्वं विकरणस्तु नित्य इति तस्यैव प्रवृत्तेः । तरतीत्यादौ गुणस्यापि नित्यत्वात्स एव परत्वात् । उपार्च्छदित्यत्रापि उक्तरीत्या पुनराट् । नच पुनर्ऋच्छिभावापत्तिः । इष्टतो व्यवस्थासम्भवात् । इदञ्चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतः परत्वादृच्छिभावः पश्चादेवाट् । तस्माल्लादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः । नचाडागमो नित्यः । शब्दान्तरस्य प्राप्ताविव शब्दान्तरात्प्राप्तावपि अनित्यत्वस्य युक्तत्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य साधारणत्वात् । अङ्गत्वजात्याश्रयणाद्वाऽडागमस्य शब्दान्तरप्राप्तिविरहात् । यद्वा नेरिति षष्ठ्येव न तु पञ्चमी । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्सम्बन्धोपपत्तेः । यद्वा निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशत इति पदं साधु भवतीति "नेर्विशः" इत्यस्यार्थः । सत्यप्यडागमे नेः परमनन्तरमेवेति दोषाभाव इत्याहुः ।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ६१

शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृतिभूतो यो म्रियतिस्तत एवात्मनेपदं नान्यस्मात् । शित्प्रकृतित्वं शिदुत्पत्तेः प्रागेव योग्यतया ग्राह्यम् । लुङ्लिङोस्तु सत्यामेवोत्पत्ताविति भेदः । म्रियते । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत । अमृत । मृषीष्ट । नियमः किम् । ममार । मर्त्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । मृङो ङित्त्वं तु स्वरार्थम् । मा हि मृतेत्यत्र ङिदुपदेशात्परं "लसार्वधातुकम्"इति निघातो यथा स्यात् । नच सिज्लोपस्यासिद्धत्वम् । ङित्त्वसामर्थ्यात् । नच निघातः । हिचेति प्रतिषेधात् ।

पूर्ववत्सनः ६२

शुद्धादात्मनेपदे यन्निमित्तं तत्सन्नन्तादप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः । एतावतैव निमित्तातिदेशो ऽयमिति व्यवहारः । पूर्वेण तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः। पञ्चम्यन्तात् विधानाभावात्। पूर्वस्मादिवेति तु गम्योऽर्थः। ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इतिवत्। तत्र ब्राह्मणपदं तदपादानकाध्ययनपरम् । आसिसिषते । शिशयिष्यते । निविविक्षते । मुमुक्षत इत्यादि । नेह शिशत्सति । मुमूर्षति । नह्येषा शदिम्रियतिव्यक्तिः शित्प्रकृतिः, अतो नात्मनेपदनिमित्तम्। सनि कृते तु सन्नन्तमेव शित्प्रकृतिः। शिशयिष्यत इत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्त्वानपायान्निमित्तताऽतिदेश इति वैषम्यम्। नचैवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः गन्धनादेरर्थस्य ञित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति वाच्यम् । "अनुपराभ्यां कृञः" इति पर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैव तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वात् ।

यद्वा प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं तेभ्यः सन्नन्तेभ्यो ऽपि भवतीति कार्यस्यैवातिदेशः । सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात् । नच शदिमृङोरतिप्रसङ्गः । "शदेः शितः" "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति सूत्रद्वये ऽपि सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । जुगुप्सते इत्यादौ तु नित्यसन्नन्ततया प्राक्सन आत्मनेपदादर्शनादेतदातिदेशस्य न प्रवृत्तिः । तथाऽप्यनुबन्धासञ्जनादेव तत्रानुदात्तङित इत्यात्मनेपदमिति वक्ष्यते, अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात् । नच जुगुप्सयतीत्यादावतिव्याप्तिः । सन्पर्यन्ताविशेषणेन चरितार्थत्वे तदतिरिक्तविशेषणे मानाभावात् । नच गोपयती-

त्यादावतिव्याप्तिः, सनेव विशेषणीयो नतु णिजित्यत्र बीजा-भावादिति वाच्यम् । यत्रार्थे निन्दादौ सन्निष्यते तदर्थकाना-मेवानुदात्तेत्त्वात् अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादावेव गुपा-दय इति सिद्धान्तात् ।

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयो-गस्य ६३ ।

आम्प्रकृतिधातोरिवानुप्रयुज्यमानात्कृञो ऽप्यात्मनेपदम् । आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणो बहुव्रीहिः । अकर्त्रभिप्रा-यार्थं सूत्रम् । ईहां चक्रे । नच इन्दांचकारेत्यत्र प्रसङ्गः । पूर्व-वदित्यनुवृत्तेः । पूर्ववदेवात्मनेपदं नतु तद्विपरीतमिति निय-मार्थतयाऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । कृञः किम् । भव-स्त्योर्मा भूत् । कृञ्ग्रहणसामर्थ्यान्नात्र कृञ्प्रत्याहारः । अत एवानुप्रयोगविधौ कृञ्प्रत्याहारग्रहो वक्ष्यते ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ६४।

"युजिर् योगे" इत्यस्य स्वरितेतो रुधादेरकर्त्रभिप्रायार्थो विधिः । "युज समाधौ" इति दिवादेरनुदात्तेत्त्वात् । यज्ञपा-त्रविषयतायास्तत्रासम्भवाच्च ।

"स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्" ।

प्रोपाभ्यामित्यपहाय यस्योपसर्गस्यादावन्ते वाऽजस्ति तत्पूर्वादिति पठनीयमित्यर्थः । तेन हलन्तभिन्नोपसर्गसंग्रहः । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञेति किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

समः क्ष्णुवः ६५ ।

"समो गम्यृच्छिभ्याम्" इत्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थः । संक्ष्णुते शस्त्रम् । वक्षः पीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने सङ्क्ष्णुवानः पृषत्कानिति मुरारिः ।

भुजोऽनवने ६६ ।

"भुज पालनाभ्यवहारयोः" । "अनवने" इति पर्युदासाद्रक्षणार्थे आत्मनेपदविधानम् । तेन "भुज कौटिल्ये" इत्यस्य न ग्रहणम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषनिर्णयहेतुत्वात् । अत एव सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रेवाशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रापि हरिपदं नारायणपरम् । तदुक्तम्—संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतव इति । तच्चान्यत्र सविस्तरं व्याख्यातम् । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । बुभुजे पृथिवीपाल इत्यादौ उपभोगः, आत्मसात्करणं वाऽर्थः । नेह विभुजति पाणिम् । तेन "अनवनकौटिल्ययोः" इति वार्त्तिकं स्पष्टार्थम् ।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स-कर्ता ऽनाध्याने ६७।

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव सन्निधानात्प्रतिनिर्दिश्यते ।

अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते । न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकक्रियापेक्षया युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वोभयविरोधात् । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एषामेकवाक्यत्वे महावाक्यम्—लक्ष्यस्य संस्कारकं महावाक्यं सम्पद्यते । नचैवं दर्शयते भृत्यान्राजेति भाष्योदाहरणविरोधः । अणौ कर्मणो राज्ञोऽन्यस्य भृत्यानिति कर्मणः सद्भावादिति वाच्यम् । अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तस्यैव कर्मणो व्यावर्तनात् । यथा आरोहमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । इहतु अण्यन्तावस्थायां कर्तॄणां भृत्यानामेव णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । अत एव स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणं सङ्गच्छते इति कैयटानुसार्यर्थः । नच यदित्यनेन कर्मैवोपात्तं नतु कर्ताऽपीति कथं कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मव्यवच्छेद इति वाच्यम् । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यतः "कर्तरि" इत्यनुवृत्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणमय्य यच्च यश्चेति "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषवेकवद्भावं च कृत्वा व्याख्यानात् । एवं च करेणुरारोहयते निषादिनामिति आद्यप्रयोगो ऽप्युपपद्यते ।

अत्रेदमवधेयम्—अण्यन्ते यत् कर्म तदन्यकर्त्रभावे तत्र कर्तृत्वे च कर्मकर्तृत्वादेवात्मनेपदं सिद्धम् । तथा हि—लुनाति केदारं देवदत्तो लूयते केदारः स्वयमेवेति । यथा केदारः कर्मकर्ता तथा लावयते केदारः स्वयमेवेति ण्यन्ते ऽपि । लुनातिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्त्तते । फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वस्य

सकर्मकाणामावश्यकत्वात् । लुनाति केदारं देवदत्तः द्विधा भवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः । सौकर्यातिशयविवक्षायां द्विधाभवनमात्रं तदर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ।

वस्तुतो ऽर्थभेदेन धातुभेदः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने कर्तुः केदारस्य "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मकार्याणामतिदेशात् लूयते केदारः स्वयमेवेति प्रयोगः । स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासार्थम् । आत्मनेत्यर्थे तु तदपेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति कर्मणि लकारेणैव सिद्धं स्यात् ।

यद्वा तेनात्मनः करणत्वमात्रं प्रतिपाद्यं प्रकृते तु द्विधाभवनमात्रवृत्तेर्लुनातेर्यदा देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा लुनाति केदारं देवदत्तः लावयति केदारं देवदत्त इत्यनयोस्तुल्यो ऽर्थः।पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायाम् अविवक्षिते देवदत्तव्यापारे द्विधाभवनमात्रं लावयतेरर्थः । तत्र लूयते केदारः स्वयमेवेत्यनेन समानो लावयते केदारः स्वयमेवेत्यस्यार्थः । नच प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवृत्तेः । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य अर्थोपादानत्यागयोश्च स्वीकारात् । अत एव शिखी नष्ट इत्यादौ विशेषणध्वंसमात्रपरत्वे ऽपि मत्वर्थीयस्य न निवृत्तिः ।

तदुक्तम्—

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते । इति ।

सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षे कक्षाचतुष्टयम्, तासु प्रथमतृतीये द्वितीयतुर्ये च तुल्यार्थे इति विवेकः । अथाध्यारोपितप्रेषणपक्षः लुनाति केदारं देवदत्तः लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिच्—लावयति केदारो देवदत्तेनेति

देवदत्तनिष्ठो यो लवनानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। स च व्यापारो लवनसौकर्यप्रयोजकः शालिपाकादिः। पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां प्रकृत्या णिचा चोपात्तयोः प्रेषणयोर्युगपत्त्यागे लावयते केदारः स्वयमेवेति तिस्रो भवन्ति कक्षाः । पक्षे ऽध्यारोपितप्रेषणेऽत्र निवृत्तप्रेषणसमकक्षातुल्य एवार्थः। एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणक्रियायां "कर्मवत्कर्मणा" इत्यात्मनेपदं सिद्धम्। लावयति केदारं देवदत्त इति लावयतौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनकरणा क्रिया तादृश्येव तस्मिन् धातौ कर्त्रवस्थायामिति "णेरणौ" इति सूत्रमनारभ्यम्।

नचाध्यारोपितपक्षे आरोहयतीत्यत्र हस्तिनः कर्मत्वाभावात्समानधातौ कर्मत्वं नास्तीति पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न स्यादिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षपरित्यागे ऽपि क्षतिविरहात्। निवृत्तप्रेषणक्रिययैव सर्वेष्टसिद्धेः । नच यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदम्। अणौ यत् कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यादिति नियमार्थत्वादिति वाच्यम् । "यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्" इतिवार्त्तिकस्यावश्यकतया तत एव तत्सिद्धेः ।

ननु उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेवेत्यहेतुमण्णौ यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं सूत्रम् । नच पुच्छशब्दस्य द्रव्यवाचकतया अण्यन्तावस्थायां कर्मण एवाभावात्प्रकृतसूत्रेणापि तद् दुर्वारम् । पुच्छशब्दस्य पुच्छकर्मिकायामुदसनाक्रियायां वृत्तेः। तस्मात्स्वार्थे णिङ्। यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद्यथा स्यादिति नियम इति चेत्। न इहहेतुमत्पदमपहा-

यैव वार्त्तिकस्य भारद्वाजीयैः पठ्यमानत्वात् । अन्यथा गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं वचनान्तरमारभ्यं स्यात् । गणस्य णावेव कर्मत्वात्प्रकृतनियमेन तत्र यक्चिणोर्दुर्वारत्वात् ।

नन्वत्र कर्मवद्भावस्यैव दौर्लभ्यम् । तथाहि—कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावः क्रियाभावयोश्च परिस्पन्दतद्विरहान्यतरविशिष्टसाधनसाध्यत्वाद्भेदव्यवहारः । गणनं च संख्यानिमित्तः परिच्छेदो ज्ञानविशेषात्मकः कर्तरि वर्तते न तु कर्मणीति चेत् न । भागशो व्यवस्थापने ऽपि गणयतिर्वर्तते । भागशो ऽवतिष्ठमानङ्गणं गोपालको ऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावप्रसक्तेः ।

अत्र विवरणकाराः—पुच्छशब्दस्याणौ कर्मत्वेऽप्येतत्सूत्रस्य न तत्र प्रवृत्तिरिति भाष्यकैयटग्रन्थावभ्युपगम्यवादमात्रं वस्तुगत्या पुच्छशब्दस्य तत्कर्मकक्रियायामवृत्तेरनुभवविरोधात् ।

अत एव णेरिति सामान्यग्रहणे ऽपि पुच्छभाण्डादिणिङो न ग्रहणम् । अणौ कर्मणो ऽसम्भवादिति हरदत्तेनाप्युक्तमित्याहुः ।

अथाणौ कर्मणो णौ कर्मत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति चेत् न । अत्राप्यात्मनेपदस्येष्टत्वात् । नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणो ऽसम्भवापत्तेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम् । अणाविति प्रतिषेधो ऽपि तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्यः इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति प्रकृतसूत्रेणाप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् ।

नन्वनिर्दिष्टविषयस्य प्रतिषेधस्य विधातुमशक्यत्वात् अनाध्याने इति प्रतिषेधार्थं सर्वं सूत्रमारभ्यते । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेत्यत्रात्मनेपदं मा भूदिति चेत् । न । कर्तृस्थभावकत्वादत्र कर्मवद्भावस्य प्रसक्त्यभावात् इति प्राप्ते सिद्धान्तः—

कर्मस्थभावकेषूक्तरीत्या कर्मवद्भावेन सिद्धावपि कर्तृस्थभावकेष्वात्मनेपदविधानार्थं सूत्रम् । तथाहि–रुहिर्गतिविशेषवचन इति "यद्धितुपरं छन्दसि" इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकृत् । नच न्यग्भावरूपस्य फलस्यात्रापि कर्मस्थत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। तस्य फलत्वाभावात् । तदुक्तं वाक्यपदीये —

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

अतः क्रियाकृतविशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्यं व्यवतिष्ठते । अतः पच्यादिधातूनां क्रिया कर्मस्था विक्लित्त्यादिमत्तया तण्डुलादेरुपलम्भात् । क्रियानिवृत्तावपि यत्र तत्कृतो विशेषः कर्मण्युपलभ्यते तत्रैव क्रियायाः कर्मस्थत्वम् । जानातीत्यादौ तु न तथेति स्पष्टमेव। आरोहतीत्यत्राप्युपरिगमनानुकूलव्यापार एव धात्वर्थो न तु हस्त्यादिन्यग्भावानुकूलः। उपरि गच्छेयमित्येव ह्युपदेशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति। अत एव भूमिष्ठे शाखां नमयत्यारोहतीति न प्रयोगः । तस्मादारोहत्यादीनां कर्मस्थभावकत्वाभावात्तत्रात्मनेपदमनेन विधीयते ।

तथाहि आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग् भावयन्तीत्यर्थः । ततो हस्तिपकव्यापारपरित्यागे आरोहति हस्ती । न्यग् भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ इति ।

निवृत्तप्रेषणं कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनाविवक्षितम् । स्वनिष्ठे विशिष्टक्रियावच्छेदकतया क्रियावयवे फलात्मके स्थितं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । तादृशसमभिव्याहारे फलस्यैव क्रियात्वात् तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विशिष्टव्यापारस्यात्राक्रियात्वात्तदाश्रयस्य न कर्तृत्वम् । विशिष्टपरत्वे तु व्यापारस्यैव क्रियात्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वमेवेत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणणिचि आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थत्यागे आरोहयते हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते
न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपद्यते ॥
अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्त्तरि ।
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृते ऽर्थे णिजुच्यते ॥

यद्यपि प्रथमकक्षायां फलावच्छिन्नव्यापारप्रतीत्या न्यग्भवनमपि प्रतीयते एव, तथा ऽपि विशेष्यत्वं न्यग्भावनस्यैवेत्यर्थः । ततः शुद्ध एव व्यापारांशपरित्यागे न्यग्भवनमेव प्रतीयते इति द्वितीयकक्षा । ततो ण्यन्ते प्रथमकक्षावदेव न्यग्भावनं बुध्यते इति तृतीयकक्षा, अयं तु विशेषः—शुद्धे उभयमपि रुहेरर्थः, ण्यन्ते तु रुहेर्न्यग्भवनं णिचश्च व्यापारो ऽर्थ इति । ततो णिजर्थव्यापारविवक्षायां द्वितीयकक्षावदेव चतुर्थकक्षा । अत्र शुद्धण्यन्ते न्यग्भावनं शक्त्या प्रतीयते न्यग्भवनं तु लक्षणयेति

विवेकः । प्राकृते ऽर्थे इत्यस्य शक्यलक्ष्योभयसाधारणे प्रकृतिसम्बन्धिनीत्यर्थ इति केचित् ।

निवृत्तप्रेषणात्मयोज्यमात्राभिधायिनः प्राकृते प्रकृतिवाच्ये इति तु विवरणकाराः ।

तेषामयम्भावः—फलावच्छिन्नव्यापारे धातुशक्तिस्वीकारे फलमात्रबोधो लक्षणयैव । विशिष्टवाचकानां विशेषणमात्रपरत्वे लक्षणाया एव स्वीकारात् । फले व्यापारे च खण्डशक्तिस्वीकारे तु तात्पर्यविरहात् व्यापारानवबोधे फलप्रतीतिः शक्त्यैवेति । यदि तु एकोच्चारणान्तर्भावेनैव खण्डशक्तेर्वाच्यतया प्रत्येकरूपेण बोधने लक्षणैव, अत एव पुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वान्यतरमात्रप्रकारको बोधो लक्षणयैवेति सिद्धान्तः इति नव्यरीतिराश्रीयते, तदा न्यग्भवनबोधो लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । कक्षाचतुष्टयस्यैवोक्तत्वात्पञ्चमी अवस्था कथमिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तरीत्या चतुष्टयबोधे ततः प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदं प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्तिक्रमापेक्षया पञ्चमत्वम्, प्रयोगार्हं तु कक्षाचतुष्टयमेवेति केचित् ।

कौस्तुभकृतस्तु विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा तृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां पञ्चम्यवस्थेति विवक्षितमित्याहुः ।

एवं विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थो दृशिः । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । भक्तव्यापारत्यागे पश्यति भवः । चाक्षुषविषयो भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः-लुनात्यादेर्निवृत्तप्रेषणाद्द्वितीयकक्षायां कर्मस्थभावक्रियत्वात्कर्मवद्भाव-

प्रवृत्तिः, न त्वत्रोभयत्रेति । तथा च वृत्तिः—रुहिः कर्तृस्थक्रियः दृशिः कर्तृस्थभाव इति । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । ततः पश्यन्तं प्रेरयतीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ताः। प्रथमकक्षावदर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । द्वितीयकक्षावदर्थः । प्रकृतसूत्रेण त्वात्मनेपदमिति दिक् ।

अत्र दीक्षिताः—एवं वर्णयतां कैयटादीनां प्रकृतसूत्रभाष्यवार्त्तिकग्रन्थविरोधः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायां मनुष्यानिति कर्मान्तरसद्भावान्नेति हि प्रथमे प्रघट्टके "कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्"इति शङ्कायां "यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थम्" इति द्वितीये "कर्तृस्थभावकार्थम्" इति तृतीये स्थितम् । तत्राद्यो विरुद्धः । मनुष्याणामणौ कर्तृत्वात् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदतिरिक्तकर्माभावादात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । द्वितीयोऽपि विरुद्धः । तदुक्तरीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात् । "कर्मवदकर्मकाणाम्" इति हि वार्त्तिकम् । अत एव न तृतीयो ऽपि । तथा चोद्देश्यविस्मृतिरेवापततीति महानयं महतामपि प्रमादः ।

किञ्च कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्यात् उदाहरणदौर्लभ्यात् । नह्यणौ ये कर्तृकर्मणी ताभ्यां भिन्नं कर्म णौ सम्भवति यदनेन व्यावर्त्येतेति ।

तत्र केचिदाहुः—प्रथमप्रघट्टके तावन्मनुष्यानिति कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वेऽपि कैयटेनानुक्तत्वात् । स्थलरूपस्य कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्येव तदभिप्रायात् । वार्त्तिककाराभिमतं नियमार्थत्वं दूषयित्वा सूत्रस्य विध्यर्थत्वव्यवस्थापनपरभाष्यानुसारिणः कैयटस्य द्वितीयप्रघट्टकवार्त्तिकविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । कर्तृस्थभावक्रियेषु सू-

त्रस्य विध्यर्थतायास्त्वयाऽपि स्वीकाराच्च । न तृतीयः । तृतीयप्रघट्टकभाष्यानुसारेणैव कैयटेन तथाऽर्थस्य वर्णितत्वात् एवं वदतः स्वस्यैवोद्देश्यविस्मरणात् ।

तदयं निष्कर्षः—कर्तृस्थक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्येव हि भाष्यकाराभिप्रायो न तु यादृशस्थले कर्म कर्ता कर्तृस्थक्रियश्च धातुस्तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरित्येतत्पर्यन्तमपि । मानाभावात् । कैयटव्याख्याने तु 'दर्शयते भृत्यान्राजा'इत्युदाहरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । नच कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति शङ्कितत्वादकर्मकमेवोदाहरणमिति वाच्यम् । तस्य लावयते केदार इत्येतन्मात्रविषयकत्वात् । अन्यथा स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणमसङ्गतं स्यात् ।

यत्तु कैयटादिभिरुक्तं कर्मेह न विवक्षितम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सत्त्वात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । न त्वेतत्सूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । स्मृ आध्याने घटादिः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । यच्च व्याख्यातं गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय गभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि परित्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित्सार्थक्यं स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । ज्ञाप्यस्य चेह विशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात् । एवैव चार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । स एष सिद्धान्तं व्याख्योपायः । स्वाधीने तु शब्दप्रयोगे कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितम् । तदभ्युपगम्य वादमात्रम् वा-

र्त्तिकमतानुसारेणोक्तत्वात् । सूत्रशेषे कैयटेनोक्तरीत्या कर्मवि-वक्षायां स्वयमेव प्रतिपादितत्वात् ।

एतेन कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानि कर्मवद्भावस्तु कर्तृस्थ-भावक्रियत्वान्नेति सिद्धान्तशरीरं भाष्यवृत्त्यादिनिष्कर्षे स्थित-मिति निरस्तम् । अकर्मकमात्रपरत्वे मानाभावस्योक्तत्वात् । कर्मवद्भावाविषये कर्तृस्थभावादाविव तथाविधे सकर्मके ऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

एतेन गभीरायाम् इत्यादिकमप्यपास्तम् । तद्वाक्ये गभी-रपदस्य जनितान्वयबोधतया प्रकृतवाक्ये च त्वद्रीत्या कर्मणो ऽन्वयबोधानुपधानेन वैषम्यात् ।

यत्त्वध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मान्वय इति ।

तदसत् । वाक्यान्तरे ऽन्वितत्वे ऽपि तद्वाक्ये ऽन्वितत्वं विना सार्थक्याभावात् । णिचस्तु स्वार्थिकत्वेनाप्युपपत्त्या न वैयर्थ्यमिति वैषम्यम् । वाक्यान्तरेषु सर्ववाक्यानामन्वितत्वाद्वाक्य-विशेषे ऽनन्वितपदोपादानापत्त्याऽतिप्रसङ्गकत्वाच्च । अर्थवाद-स्थले तु "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादौ अर्थस्याबाधितत्वेन शक्यार्थज्ञानजन्यशाब्दविषयीभूतक्षेपिष्ठत्वगुणको वायुः स्व-दैवत्यकर्मजन्यफलं शीघ्रं प्रयच्छतीत्येवंरूपवाक्यार्थसम्ब-न्धादेव स्तुतिरूपं प्राशस्त्यं लक्ष्यते । यजमानः प्रस्तर इत्यादौ तु यथाश्रुतस्य बाधात् गौण्या यजमानकार्यकारित्वसजाती-यकार्यकारी प्रस्तर इति शाब्दे जाते तदनन्तरं स्वकार्यकर्तृरू-पवाक्यार्थसम्बन्धात्प्राशस्त्यं लक्ष्यते । न त्वनन्वितश्रूयमाण-पदार्थकस्यैव वाक्यार्थस्य तादिति न किञ्चिदेतत् ।

स्यादेतत् । एवं सत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षद्वितीयकक्षायाम-प्यात्मनेपदमेव भवतीति पर्यवसाने लावयति केदारो देवद-

त्तेनेत्यत्र परस्मैपदं कैयटेनैव प्रयुज्यमानमसङ्गतं स्यादिति ।

अत्राहुः लेखकप्रमादादेव तथा पाठ इति ।

यत्तु विवरणकारैरुक्तं णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । नचाण्यन्तेन समानक्रियत्वं ण्यन्तस्येत्यात्मनेपदं न कृतमिति, तद्वक्ष्यमाणहरदत्तग्रन्थश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

यत्तूक्तं कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य व्यावर्त्यं नास्तीति ।

तदसत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यस्य वार्त्तिकभाष्यकाराभ्यामेव व्यावर्त्यत्वोक्त्या तदभावकथनस्य साहसमात्रत्वात् ।

अयं तु विशेषः—वार्त्तिककृता यथाश्रुतसूत्रार्थमादाय "णेरात्मनेपदविधाने अण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिरितरथा हि सर्वप्रसङ्गः" इति हि वचनमारब्धम् । अण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदाऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः । भाष्यकृता तु पूर्वोपन्यस्तकैयटोक्तरीत्याऽवान्तरवाक्यभेदमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेव तत्रातिव्याप्तिर्वारितेति । नच णौ ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यस्य कैयटेनोक्तत्वाद्, अत्र च आरोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यणौ कर्तृकर्मणोरेव मनुष्यस्थलयोर्ण्यन्ते कर्मत्वात्स्यादेवात्मनेपदमिति चेत् । न । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्राऽणौ कर्तृकर्मभ्यां हस्तिहस्तिपकाभ्याम् अन्यस्य स्थलमितिकर्मणः सत्त्वात् । नचारोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यण्यन्तावस्थामादायाऽतिप्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । तस्यामवस्थायां यत्कर्म स्थलरूपं तस्योक्तण्यन्तावस्थायां कर्तृत्वविरहात्तृतीयवाक्यार्थेनैव तद्वारणात् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यण्यन्ताव-

स्थायां ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्माभावं चादायातिप्रसङ्गस्यापादयितुमशक्यत्वात्। तथा च यस्यामण्यन्तावस्थायां कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यमिति पर्यवसन्नम्। आरोहयमाणो हस्तीत्यत्र तु भवत्येवात्मनेपदम्। अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायां विशेष्याभावादेव तदतिरिक्तकर्माभावसत्त्वात्। 'दर्शयते भृत्यान् राजा' इत्यत्र तदीयद्वितीयकक्षायां तु पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यण्यन्तावस्थायां कर्तृणामेव भृत्यानां कर्मत्वात्कर्तृकर्मातिरिक्तत्वाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति न को ऽपि दोषः।

एतेन स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुतामिति भारविप्रयोगो ऽपि व्याख्यातः। अत एव "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यत्र "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकव्याख्यायां पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यैराजा इत्यत्र "णेरणौ" इति आत्मनेपदमिति भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।

न च कर्मसञ्ज्ञाविरहपरमेव तद्भाष्यमिति वाच्यम्। सङ्कोचे मानाभावात्।

एतेन द्वितीयवाक्यार्थः प्रत्यासत्त्यैव गतार्थः। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितम् अण्यन्ते तत्प्रकृतौ यत्कर्म तदेव चेत्तस्मिन्नेव ण्यन्ते कर्त्तेति। इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम् आरोहयमाण इति। स्थलमारोहयतीत्यत्र त्वणौ कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावादयमुपाधिरेव नास्तीति नात्मनेपदप्रसङ्ग इति।

तदप्यसत्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र शानच्प्र-

कृत्यन्तर्गतस्यैव तिङ्प्रकृत्यन्तर्गतस्यापि णेरभावसत्त्वात् तत्र कर्मणो हस्तिनः स्थलमारोहयति मनुष्यानिति ण्यन्ते कर्तृत्वसद्भावादतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । ननु मनुष्याः स्थलमारोहन्तीत्यण्यन्ते कर्मणः स्थलस्य तत्र कर्तृत्वं नास्तीति चेत्किं यावतामणौ कर्मत्वं तावतां णौ कर्तृत्वमित्यभिमतं प्रत्यासत्तिवादिनः।ओमिति चेन्न।आरोहयमाणो हस्तीति अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायामपि आत्मनेपदाभावप्रसङ्गात् । मनुष्याः स्थलमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्थायां कर्मणः स्थलस्य तृतीयकक्षायां कर्तृत्वाभावात् । एतेन णित्वेनैक्यं गृहीत्वा शानच्प्रकृत्यन्तर्गतस्य णेरभावे कर्मणो हस्तिन एव तिङ्प्रकृतिभूतण्यन्तार्थे कर्तृत्वादुक्तस्थले ऽतिप्रसङ्गशङ्कोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । तिङ्प्रकृत्यन्तर्गतणिजभावस्यापि तत्र सत्त्वेनोक्तरीत्यैवातिप्रसङ्गोपपत्तौ णित्वेनैक्यविवक्षायां प्रयोजनाभावादिति केचित् ।

स्यादेतत् । येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तत्र ये कर्तृकर्मणी तस्य णेरभावे यत्र तयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं च तादृशण्यन्तादात्मनेपदमिति प्रत्यासत्त्यर्थ इति चेत् न । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायां निवृत्तप्रेषणस्य च चतुर्थकक्षायामव्याप्तेः । तत्र कर्मणो ऽप्रसिद्धत्वात् । अथ यथासम्भवं ण्यन्ते कर्तुरणौ कर्मत्वं ण्यन्ते कर्मणोऽणौ कर्तृत्वं चेति चेन्न। उक्तस्थले ऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ण्यन्ते कर्मणो मनुष्याणामणौ कर्तृत्वसत्त्वात, निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यतिप्रसङ्गाच्च। ण्यन्ते कर्मणो हस्तिन आरोहति हस्ती इति द्वितीयकक्षायां कर्तृत्वसद्भावात् ।

स्यादेतत् । येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तस्य णेरभावे धात्वर्थताऽवच्छेदकं यत् फलं तदेव यस्मिन् ण्यन्ते धात्व-

र्थताऽवच्छेदकं धात्वर्थो वा भवति तस्मादात्मनेपदम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र हि धात्वर्थत्वावच्छेदकं न्यग्भवनम्, स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र तु न्यग्भवनानुकूलो यो मनुष्यनिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थः। तथा च न्यग्भवने स्थलस्य तदनुकूलव्यापारे च मनुष्याणां अन्वये स्थलनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवान्हस्तीति धीः। तत्र न्यग्भवनं ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकमेव भवति नतु धात्वर्थतावच्छेदकं धात्वर्थो वा। व्यापारद्वयस्यैव क्रमेण तथात्वादिति नातिप्रसङ्गः। चरमकक्षायामकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकमप्रसिद्धमिति धात्वर्थो वेत्युक्तम्। नच दर्शयते राजा भृत्यानित्येतत्संग्रहो न स्याद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावाद्विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनं हि पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यत्र दृशेरर्थः। प्रेषणान्तरारोपे तु विषयत्वापत्त्यनुकूलो यो भृत्यनिष्ठो व्यापारश्चक्षुः संयोगादिस्तनुकूलो यो व्यापारश्चक्षुःसंयोगादेरनुकूलदेशावस्थानादिस्तदाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः। विषयत्वापत्तौ राजनिष्ठत्वमर्थाद् गृह्यते, तत्र च चक्षुःसंयोगादिरेव ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको न तु विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यस्तदन्यवृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वे सति धात्वर्थे प्रकारत्वमात्रस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य धात्वर्थतावच्छेदकपदेन विवक्षितत्वात्। अत्र च विषयत्वापत्ते राजान्यावृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वसत्त्वानातिव्याप्तिः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकन्यग्भवनाश्रयाद्धस्तिनोऽन्यस्मिन्स्थले वृत्तित्वेन न्यग्भवनस्य स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र प्रतीयमानत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्। न। प्रत्यासत्त्या

हि यदन्तादात्मनेपदं यत्प्रतियोगिकाभावश्च कर्मोपलक्षणम्। यदन्तत्वं च कर्तृविशेषणम्। सा णिज्व्यक्तिरेका ग्राह्या इत्येतावन्मात्रे सिद्धे ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यत्र ण्यन्तावस्थायां णिजर्थव्यापाराश्रयस्तत्र ण्यन्तादात्मनेपदं स्याद् इत्येव सूत्रार्थो यथोक्तस्थलेऽपि प्रसक्ते एव सिद्ध्यति, नतूक्ततदन्यवृत्तित्वेनाप्रतीयमानपर्यन्तमिति तादृशार्थलाभायोक्तरीत्या द्वितीयवाक्यार्थाश्रयणमावश्यकमिति तत एवोक्तार्थः सिध्यति इति भगवदभिप्रायात् । तस्माद् द्वितीयवाक्यार्थबलाद्यातानर्थो विवक्षितः वाक्यैक्येऽपि स लभ्यते प्रत्यासत्त्येति साहसम् ।

तदयं भाष्यमतनिष्कर्षः-अण्यन्ते सति यत्र यौ किल फलव्यापारयोराश्रयौ ण्यन्ते तत्र तदन्यकर्मविरहस्तत्कर्मणः कर्तृता धातोः स्यात्तत आत्मनेपदमनाध्यानार्थकादिति । असौ पन्था वार्त्तिकभाष्यकैयटमुखग्रन्थाशयग्रन्थिगः ।

वृत्तिकारमते त्वयमर्थः—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने अणौ यत्कर्मेत्यस्य कर्मान्तरानिवृत्तिरर्थः । व्याख्यानं कैयटोक्तरीत्यैव । एतावांस्तु विशेषः—तत्र णौ चेदित्यन्तेन कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः, अत्र तु अणौ यत्कर्मेत्येतावतैव । सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाच्च ण्यन्तावस्थायामेव अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वविधानासिद्धिः । अणौ यत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यानुपयोगात् । कर्मपदं कर्ममात्रपरं नतु कर्तृकर्मोभयपरमिति ।

"णौ चेद्"इति तृतीयं वाक्यम्। अणौ यदित्यनुवृत्त्या अणौ यत् प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् ।

स कर्मेति- चतुर्थम् । अणौ यत्कर्म णौ चेत्स क-

र्तेति तदर्थः । अनाध्यान इत्यपि प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पञ्चमं वाक्यम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । सिञ्चन्ति हास्तिनं हस्तिपकाः । सेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम्,दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः, गणयति गणः स्वयमेव । गणसंख्याने चुरादावदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुलोम्यं प्रतिपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्णिच् । पुनर्निवृत्तप्रेषणदशायां प्रत्युदाहरणम् । णावेव गणः कर्म तत्रैव च कर्तेति नात्मनेपदम् । नापि कर्मवद्भावेन, कर्तृस्थक्रियत्वात् । संख्यानिमित्तकज्ञानविशेषात्मकस्य गणनस्य कर्तर्येव वृत्तेः । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव । अण्यन्तावस्थायां दात्रस्य करणत्वात् । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणे ऽपि क्रियाभेदे मा भूण्णिच् । प्रकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यादित्यर्थात् । यद्यपि प्रयोज्यप्रयोजकभावक्रियाभेदेऽप्यनेनात्मनेपदं वार्यत एव, तथाऽपि अत्यन्तभेदप्रदर्शनार्थं सेचयतीति धातुभेदः प्रत्युदाहृतः । भीताश्चात्रारोहयतेः कर्म न सेचयतेः । आरोहयमाण इति णिचश्चेत्यात्मनेपदम्,चानश् वा । भीता ह्यारोहयमाणा भीत्या मूत्रयन्ति । तेन हस्ती सिच्यते । कर्मणो ऽविवक्षितत्वात्सेचयतेरकर्मकत्वम् । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । तथाहि—

उद्देशप्रतिनिर्देशाल्लब्धे यत्संग्रहे पुनः ।

तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये ॥

तेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्र नात्मनेपदम्, मनुष्यरूपस्य कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदस्य सिद्धत्वात्कर्तर्येवानेन भवितव्यम्, तथा ऽप्यणौ यत् कर्म तस्मिन्नेव कर्तरि यथा स्यात्, कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तेत्युक्तम् । तेन आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्र इत्यत्र न । रुहेर्गत्यर्थत्वाद्धस्तिपकानां कर्मसंज्ञा । यद्येवं कर्मान्तरसद्भावादेवात्र न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः । नचासति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजकव्यापारे तात्पर्याद् यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयत्येनं कोकिलं वनगुल्मः । वृत्तौ वनगुल्मस्येति षष्ठी तु कर्मत्वोपलक्षणार्था । वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच् । एनमिति बुद्धिस्थार्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसंज्ञा । एतदप्युपलक्षणं कर्मान्तरसत्त्वादेव प्राप्त्यभावात् । तस्मात् कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति हरदत्तानुसारी तदर्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

कौस्तुभकारास्तु व्याचख्युः–णेरित्येकं वाक्यम् । अर्थः पूर्ववत् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते इति तदर्थः । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यादिवत् कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाश्रयणात् । स कर्तेति तृतीयम् । अणावित्यादेरनुवृत्त्या णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति यत् कर्मकारकं स एव चे-

ण्यन्ते कर्तेत्यर्थः । शब्दाधिकाराश्रयणेन कर्मपदस्यात्र कारकविशेषपरतया व्याख्यानात् । भाष्यवार्त्तिकयोरपि द्वितीयवाक्यगतं कर्मपदं क्रियापरतयैव व्याख्येयम् । द्वितीयवाक्यप्रयोजनं तु अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भूत् । तत्र प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः । तृतीयवाक्यप्रयोजनं तु निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् । तत्राणौ कर्मत्वमेव न तु कर्तृत्वमिति नातिव्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षायां प्रथमकक्षामादाय तृतीयवाक्यार्थस्य द्वितीयकक्षामादाय च द्वितीयवाक्यार्थस्य समन्वयान्नातिव्याप्तिरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदस्य भाष्यकारैरभ्युपगमेन तद्वारणमनुपपन्नम् । एवं तृतीयकक्षायामप्यव्याप्तिः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र न्यग्भवनावच्छिन्नव्यापारस्य आरोहयते हस्तीत्यत्र च न्यग्भवनमात्रस्य प्रतीत्या समानक्रियत्वाभावात् ।

यत्तु क्रियाया आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते नतु न्यूनत्वमपीति । तन्न । प्रकृत्युपात्ता या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत इत्यतो न्यूनाधिक्यव्यवच्छेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । प्रकृत्युपात्तक्रियात्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य तदवच्छिन्नान्यस्मिण्ण्यन्तवाच्यत्वव्यवच्छेदस्येव तदवच्छिन्ने ण्यन्तवाच्यत्वस्यापि प्रतीतेः । एवकारार्थान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य व्यवच्छेद्यधर्मप्रकारकबोधो विशेष्यतावच्छेदकतया च भानमिति नियमात् । अत एव 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ पार्थान्यस्मिन्धनुर्द्धरत्वव्यवच्छेदः, पार्थे धनुर्द्धरत्वं च प्रतीयते । अन्यथा "पार्थो धनुर्द्धरो न वा" इति संशयस्य तद्वाक्यार्थबोधादनिवृत्तिप्रसङ्ग इति सम्प्रदायः ।

स्यादेतत् । आरोहति हस्ती इत्यत्र निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षायां न्यग्भवनमात्रस्य प्रकृत्युपात्तक्रियात्वात् तद्रूपविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण ण्यन्तवाच्यत्वप्रतीतावपि चरमकक्षायामात्मनेपदं सुलभमेवेति उक्तविशेष्यतावच्छेदकावाच्छिन्नयावत्क्रियासाम्यस्यासम्भवादेव विवक्षानुपपत्तेरिति चेन्न । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । आरोहतीत्यत्रापि ण्यर्थस्यान्तर्भावयितुं शक्यतया आरोहति हस्तिपकान् हस्ती इत्यत्र न्यग्भवनानुकूलहस्तिपकानिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारवान् हस्तीति बोधस्य आरोहयति हस्तिपकान् हस्तीत्येतद्वाक्यजन्यबोधस्य च तुल्यतया ण्यन्ताण्यन्तयोः समानक्रियत्वसाम्यात् । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायामपि निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादायैव क्रियासाम्योक्तेः । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वं नास्ति प्रथमकक्षाकर्मणो हस्तिन एव तत्र कर्मत्वात् । हस्तिपकानामेवोभयत्र कर्तृत्वादिति नातिव्याप्तिरिति वैषम्यम् । इयं कक्षा न ग्रन्थकारैरुक्तेति चेन्न । न्यायाविशेषे तस्याकिञ्चित्करत्वात् । ण्यन्तसमानार्थकत्वमात्रस्य वहिर्भावबीजत्वे निवृत्तप्रेषणप्रथमद्वितीयपक्षयोरप्युच्छेदापत्तेः । अपिच ग्रन्थकारैर्नोक्तेत्यसिद्धम्, शुद्धेऽपि णिजर्थमन्तर्भाव्य बहुषु व्याख्यायमानत्वात् ।

अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्तरि । इति—

वाक्यपदीये आरोहयते हस्तीत्यवस्थायाः पञ्चमीत्वस्य साक्षादेवोक्तत्वाच्च । पूर्वोक्तकुसृष्टिव्याख्यानस्यानुपादेयत्वात् । तथा—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

इत्यत्र न्यग्भावनपदेन न्यग्भवनानुकूलव्यापारो न्य-

ग्भवनानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चेत्युभयमादाय कक्षाद्वयमभिमतम् । ण्यन्तस्य पुनर्ण्यन्तस्य च न्यग्भावनपदे व्याख्यानात् । तथा चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । हस्तिनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः इति प्रथमकक्षा । ततोऽन्तर्भावितण्यर्थतायाम् आरोहति हस्तिपकान् हस्ती । न्यग्भवनानुकूलो यो हस्तिपकनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्यर्थ इति द्वितीया । ततो व्यापारद्वयस्याप्यविवक्षायाम् आरोहति हस्ती इत्यादिकं पूर्ववदिति भवति आरोहयते हस्ती इत्यात्मनेपदार्हा कक्षा पञ्चमीति द्वितीयकक्षायामेव प्रेषणनिवृत्तिरित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नन्वत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गः । आरोहति हस्तिपकान् हस्ती आरोहयति हस्तिपकान् हस्तीत्युभयत्रापि सत्त्वात् । नच यामवस्थामादाय क्रियासाम्यं तत्कर्मण एव णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायामव्याप्तेः । द्वितीयकक्षामादाय हि तत्र क्रियासाम्यम् तत्र त्वकर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् । निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायां तु प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्येऽपि उक्ततृतीयवाक्यार्थानन्वयान्नातिव्याप्तिरिति स्पष्टमेव वैषम्यात् । वृत्तिकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति हस्ती मनुष्यानित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं कर्मान्तरानिवृत्तेस्तेन व्याख्यातत्वात् । अन्यथा आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतदपेक्षया तत्र प्रेषणान्तरप्रतीत्या क्रियासाम्याभावादेवातिप्रसङ्गानुपपत्तेः । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तन्मतेऽपि स्वीकारात् ।

अयं तु विशेषः—त्वन्मते अणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतेन समानक्रियत्वलाभः । तन्मते तु णौचेदित्यनेन पूर्वानुवृत्तिसहितेनेति ।

एतेन कर्मपदं क्रियापरमिति व्याख्याकरग्रन्थे नोक्तमिति परास्तम् ।

उक्तरीत्या तु न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य आरोहति हस्तिपकान् हस्तीत्यत्रेव स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रापि सत्त्वेन क्रियासाम्यसत्त्वादतिप्रसङ्गापत्तौ कर्मान्तरानिवृत्तिवाक्येन तद्वारणं सम्भवतीति । स्थलमित्यादिकर्मान्तराभावे तु अर्थादेव न्यग्भवनं हस्तिनिष्ठतयैव गम्यते इति । एतेन समानक्रियत्वाभावादध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां नात्मनेपदमिति विवरणग्रन्थो ऽपि चिन्त्यः । एतेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति हस्तीत्यत्र मा भूदिति हरदत्तो ऽपि व्याख्यातः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामपि यथाव्याख्यातनिवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वात् । एतेन निवृत्तप्रेषणपक्षे आद्यकक्षाद्वयस्य ण्यन्तत्वाभावात् तृतीयस्यां तु हस्तिनः कर्तृत्वाभावात्, चतुर्थ्यां तु कर्मान्वयात् अध्यारोपितप्रेषणपक्षे च द्वितीयकक्षायां समानक्रियत्वाभावात्, प्रथमायां च ण्यन्तत्वाभावात्, तृतीयस्यां च कर्मानन्वयात् हरदत्तोक्तिरनुक्तसम्भवग्रस्तेति कौस्तुभोक्तमप्यपास्तम् । तस्मात्समानक्रियत्वाविवक्षायामपि अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदं दुर्वारमेवेति सिद्धम् ।

केचित्तु कौस्तुभोक्तार्थस्य सूत्रकाराभिमतत्वे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रादनन्तरं "णेरणावनाध्याने" इत्येव सूत्रं कुर्यात् । अनाध्याने समानधातावणौ कर्मणा तुल्यक्रियो ण्यन्तस्य कर्ता कर्मवदिति व्याख्याने तदभिमतार्थलाभात् । त्वद्रीत्या कार्यातिदेशाश्रयणेनैव सिद्ध्या तदभिमतपूर्वविप्रतिषेधज्ञापनक्लेशाभावाच्च । कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्यस्य तुल्य-

त्वात् । यक्चिणोश्च कर्मस्थभावक्रियेष्विव कर्तृस्थभावक्रियेष्वपि विशेषवचनेनैव वारणीयत्वात् । किञ्च आरोहयमाणो हस्ती पर्वतमारोहयति इति निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यात्मनेपदं स्यात् प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यणौ कर्मणो हस्तिनः कर्तृत्वस्य च सत्त्वात् । कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य त्वयाऽनभ्युपगमात् । नच यां कक्षामादाय क्रियासाम्यं तत्कक्षायामेव यत् कर्म तस्य णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । असम्भवापत्तेः । निवृत्तप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य प्रथमकक्षामादाय चाणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वस्य स्वयमेव व्याख्यानात् । द्वितीयकक्षायां कर्मण एवाप्रसिद्धत्वात् । नचेष्टापत्तिः । भाष्यकारादिमतविरुद्धत्वात् । यस्यामण्यन्तावस्थायां कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्मव्यवच्छेदे कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य तात्पर्यमिति व्यवस्थितत्वात् । वृत्तिकौस्तुभोभयमते ऽप्यकर्मकाणामेवोदाहरणत्वस्वीकारात् इत्याहुः ।

स्यादेतत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतत्समानार्थिकायाम् आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यस्यामपि निवृत्तप्रेषणकक्षायामात्मनेपदं स्यात् । आरोहति हस्तिपकान्हस्तीत्यणौ कर्मणां हस्तिपकानां णौ कर्तृत्वात् । तत्र ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्माभावाच्च अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षाविशेषस्य दुर्वचत्वात् इति चेत् ।

न । क्रियासाम्यस्य भाष्यमते ऽपि विवक्षितत्वात् । उक्तण्यन्तनिवृत्तप्रेषणकक्षायां च क्रियायां न्यूनत्वेन तदभावात् । अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां चोक्तोपाधिविशिष्टक्रियासाम्यसत्त्वादात्मनेपदोपपत्तेः । पक्षद्वयस्यापि चरमकक्षायां पूर्वोक्त-

विशिष्टाभावसहितस्य 'आरोहति हस्ती'इत्येतदवस्थामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वादात्मनेपदमुपपन्नम्। क्रियासाम्यं च हरदत्तोक्तरीत्यैव व्याख्येयम् । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । समानक्रियत्वं भाष्यकैयटसंमतमित्यस्य कौस्तुभकारैरङ्गीकाराच्च ।

अयं तु विशेषः-तन्मते ऽध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिवारणाय तथोक्तम्। अस्माभिस्तु यथोक्तनिवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामिति। अत एव विवरणकारैः णौचेद्ग्रहणं समानक्रियाप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्रोपन्यस्तम्। एतेन तद्विवरणं पदमञ्जरीश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तमित्यपि निरस्तम् । उक्तरीत्या भाष्यादिसंमतत्वात्, परं त्वध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायाम् अण्यन्तधात्वर्थक्रियासाम्यं नास्तीत्यंशे एव विवरणस्य चिन्त्यत्वमिति रहस्यम्।

अत एव भाष्यमते "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनन्तरं पूर्वोक्तरीत्या नैतत्सूत्रारम्भापत्तिः। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कौस्तुभमते तु तस्या अलक्ष्यतया तद्दोषः कैश्चिदुक्त इति वैषम्यम्। एतादृशभाष्याभिप्रायव्यवस्थापनार्थमेव वृत्तिकृता चतुर्थवाक्यार्थो व्याख्यातः 'दर्शयते राजा भृत्यान्' इत्यत्र । तेनाप्यात्मनेपदोक्त्या भाष्यवृत्त्योर्मतैक्यनिर्णयात्। 'दर्शयते राजा भृत्यान् स्वयमेव'इति चतुर्थकक्षाया भाष्यमते ऽपि लक्ष्यतया तदुदाहरणेनाध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षाया वृत्तिमते ऽप्यलक्ष्यत्वासिद्धेः। ननु 'कर्मकर्तरि'इत्यादिवृत्तिग्रन्थस्तु वार्त्तिकमतानुसारेण,'कर्तृस्थक्रियार्थम्' इत्यादितद्ग्रन्थो भाष्यवदत्यन्तायोगव्यच्छेदार्थको न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थको न्यायसाम्यात् । 'गणयति गणः स्वयमेव'इति ग्रन्थो ऽपि वार्त्तिकमतानुसारेणैव । भाष्यकारैर्णिग्रहणेन हेतुमण्णिच

एव ग्रहणात्। तत्राप्यात्मनेपदस्योदाहृतत्वात्। अत एव हेलाराजेनोक्तं गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र त्वात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं नियमार्थतया "णेरणौ" इति सूत्रं वार्त्तिककृता व्यवस्थापितमिति। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान्सेचयति मूत्रेणेति प्रत्युदाहरणस्य त्वयमर्थः—भीता मूत्रेण हस्तिनं सिञ्चन्ति इति प्रथमकक्षा। संयोगानुकूलद्रवद्रव्यनिष्ठक्रियानुकूलव्यापारश्च सेकपदार्थः। हस्तिनिष्ठसंयोगानुकूला या मूत्ररूपद्रवद्रव्यनिष्ठाक्रिया तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः। ततो ण्यर्थान्तर्भावे हस्ती भीतैर्मूत्रेण सिञ्चति। संयोगानुकूलद्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। एतत्समानार्थायाम् अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां हस्ती भीतैः सेचयते मूत्रेणेति। तत्रात्मनेपदं भवत्येव। गतिबुद्ध्यादिसूत्रस्यानवकाशाद्भीतानां कर्मत्वाभावात्कर्तरि तृतीया॥

भीस्म्योर्हेतुभये ६८।

भयेति विस्मरणस्याप्युपलक्षणम्। आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं प्रयोजकस्यैव तज्जनकत्वे। मुण्डो भीषयते। "भियो हेतुभये" इति षुक्। "बिभेतेः" इति वैकल्पिकात्वपक्षे भापयते। षुग्विधावीकारप्रश्लेषादत्र तदभावः। जटिलो विस्मापयते। हेतुभये किम् कुञ्चिकया भाययति, रूपेण विस्माययति। अत्र "नित्यं स्मयतेः" इति आत्वं न भवति। उक्तार्थकहेतुभयपदस्य तत्रानुवृत्तेः। यद्यपि हेतुव्यापारे णिज्विधानं तस्यापि भयहेतुत्वं तथाऽपि विशेषणसामर्थ्याद्धातुस्वरूपमेवान्यनिरपेक्षन्धात्वर्थप्रयोजकं चेत्यर्थः।

एतेन मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुं विस्माययन्निति व्याख्यात-

म् । विस्मापयन्निति पाठः प्रामादिकः । णिजन्तरेण वाचेत्यस्य करणार्थत्वमपहाय प्रयोज्यकर्तृपरतया वा समाधेयः ।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ६९ ।

ण्यन्ताभ्यामाभ्यां वञ्चनार्थाभ्यामात्मनेपदम् । माणवकं गर्द्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्द्धयति । कुत्र-चित्तस्येच्छामुत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः ।

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ७० ।

चकारात् प्रलम्भनग्रहणम् । लीङ् प्रश्लेषणे । दिवादिः । अञ्ञ्त् क्र्यादिः । द्वयोरप्युपादानम् । निरनुबन्धकपरिभाषाया "वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ"इति डित्करणज्ञाप्यतया प्रत्ययविषयकत्वात् । जटाभिरालापयते । पूजां प्राप्नोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः । "विभाषा लीयतेः"इत्यात्वम् एतद्विषये नित्यं व्यवस्थितविभाषात्वात् । नच "लीयतेः"इति श्यना निर्देशात् लीनातेरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । उभयार्थको निर्देशो ऽयमिति सिद्धान्तात् । संमाननादिष्विति किम् । बालमुल्लापयति । आश्लेषयतीत्यर्थः ।

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ७१ ।

ण्यन्तात्कृञो मिथ्योपपदादात्मनेपदं स्यात्पौनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । कृञ् अत्राकर्मक उच्चारणार्थः । ण्यन्तस्तु उच्चारणार्थः सकर्म-

कश्च। मिथ्येति किम्। पदं सुष्ठु कारयति। कृञः किम्। पदं मिथ्या वाचयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति।

स्वरितञितः कर्त्रभि-प्राये क्रियाफले ७२।

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले। क्रियाफलमत्र यदुद्देशेन तत्क्रियाप्रवृत्तिस्तत्। नत्व-वान्तरफलं यत्तद्। तदुक्तम्—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्॥

तेन दक्षिणावेतनादिकमादाय नात्मनेपदम्। अत्र क्रिया-फलस्यातिरिक्तगामित्वविवक्षायामात्मनेपदमसाधु, न तु कर्तृगा-मित्वाविवक्षायाम्। अत एव कर्त्रभिप्राये इति किम् कर्तृभि-न्नगामित्वे मा भूदिति व्याख्यातं नतु कर्तृगामित्वाभाव इति। तेन भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणेत्यत्रात्मनेपद-मनर्थकमिति काव्यप्रकाशः सङ्गच्छते। अन्यथा च्युतसंस्कृतावे-वान्तर्भावः स्यादिति प्रदीपकारादयः। यद्गतफलकामनया कर्म क्रियते तद्गतमेव फलमिति नियमात् गयाश्राद्धं पितरि, जातेष्टिः पुत्रे स्वर्गपूतत्वे जनयतः। मातापित्रादिस्वर्गकामनाकृतं च पु-ष्करणीयागादिकं मातापित्रादिस्वर्गजनकम्। "स्वर्गकामः" इ-त्यादौ स्वपरसाधारणस्वर्गस्य फलत्वकल्पनात्। यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्त्रनिष्ठत्वेऽपि कर्त्रभिप्रेतत्वमात्रेण साध्विति मणिकृतः। मिश्रास्तु पुरुषविशेषस्य फलार्थं विशिष्य यत् कर्मोक्तं तत् तन्निष्ठफलेच्छया कृतं पुरुषान्तरे फलजनकमस्तु इत्थं च

परपुत्रादिपूतत्वार्थमपि जातेष्ट्यादिकमस्तु यद्गतं फलं शास्त्रदेशितं तद्गतत्वेनैव फलकामना प्रयोजिकेत्यर्थे "स्वर्गकाम" इति श्रुतौ स्वत्वस्यौत्सर्गिकत्वान्मातापित्रादिस्वर्गार्थं पुष्करणीयागादिकरणविरोधः । दद्यादहरहः श्राद्धं पितॄणां प्रीतिमावहन्नित्यादौ परपित्रादिलाभापत्तिः । आत्मनेपदमपि फलस्य कर्तृगतत्वे एव साधु । कर्तारं चेत् क्रियाफलमभिप्रैति अभिसंबध्नातीति व्याख्यानात् । अत एव कर्त्रभिप्रायक्रियाफलयोः सामानाधिकरण्यं सूत्रे सङ्गच्छते । अभिप्रायपदस्य विषयलक्षणायां गौरवात् । अत एव यजन्ति याजका इति प्रत्युदाहरणम् । नच तेषां वेतनमात्रे ऽभिप्रायः । साङ्गे फले सत्येव वेतनमिति वेतनोपरागेण फलाभिप्रायस्यापि सत्त्वात् । तस्मात्परार्थं पुष्करिणीयागमहादानादेः शिष्टैरविगानेनाचरणात्स्वपरसाधारणस्वर्गादिकामः पुष्करणीयागादिकं कुर्यादिति विशिष्यैव श्रुतिः कल्प्यते इत्याहुः ।

केचित्तु तदपेक्षया प्रत्यक्षविधेरेव शिष्टाचारबलात्सामान्यपरत्वावधारणादौत्सर्गिकस्वपरताबाधो युक्तः । पितृभ्य इत्यादौ तु स्वपितृभ्य इत्यादिवचनान्तरैकवाक्यतया शिष्टाचारेण च संबन्धित्वेनौत्सर्गिकस्वपितृपरत्वमेवेति मणिकृदुक्तं युक्तम् । आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेते क्रियाफले एव । विषयसप्तम्या क्रियाफलविषयके कर्त्रभिप्राये, अभिप्रेयते इति कर्म व्युत्पत्त्या वा उक्तार्थलाभात् । अत एव दक्षिणाद्युपरागेणापि यजमानस्वर्गादेः कामत्वे यजन्ते याजका इति । दाक्षिणादेरेव तथात्वे तु यजन्ति याजका इत्येवेति ग्रन्थकारैरुक्तम् ।

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेषु पदानि वः ।
यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वते ॥

इति कर्त्रनभिप्रायेऽप्यात्मनेपदस्य भट्टाचार्यैः प्रयुक्तत्वा-च्चेत्याहुः।

केचित्तु इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो भवति। पचते पाचयतीत्यर्थः। एवं यजते इत्यादि। धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्त्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति, यदा तु प्रकृत्या न विहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा तु "णिचश्च" इति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः। यथा राजा पाचयते इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन संविधानात्मक एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। तदुक्तं वाक्यपदीये—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता।
असती वाऽसती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना॥
केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा॥
क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुते ऽपि च।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थो ऽभिधीयते॥

असतीवेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादयः समर्थिताः। तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः सम्भवात्। केषाञ्चिदिति श्लोकेन ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वाऽऽत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतम्। चिनोति चिनुते इति चिनोति चाययतीति क्रमेणार्थ इत्याहुः।

अत्रायं विवेकः—ण्यर्थे आत्मनेपदमिति मते ऽपि संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वरितञित एव वर्त्तन्ते नान्ये धातव इति-स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

ये ऽपि स्वार्थे क्रियारम्भे आत्मनेपदं परार्थक्रियार-

र्म्भे परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिकप्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव नतु यातीत्यादि विषयेत्याहुः, तन्मते ऽपि स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इदं मतं क्रियाप्रवृत्ताविति कारिकयोक्तम् । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति पाक्षिक आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम् । स्वामिगतधर्मस्य दासे आरोपे त्वात्मनेपदं भवत्येवेति कैयटः ।

अपाद्वदः ७३ ।

पूर्वविषये आत्मनेपदम् । न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये किम् । अपवदति ।

णिचश्च ७४ ।

पूर्वविषये ण्यन्तादात्मनेपदम् । कटं कारयते । "कृतश्मश्रुरपि श्मश्रूणि कारयति"इति भाष्यं तु संविधानपक्षे, कर्तृगामित्वाविवक्षायां वा ।

अत्र कश्चिद् इदं चुरादिण्यन्ते न प्रवर्त्तते लक्षेः स्वरितेत्त्वकरणात् ।

तदाह—

स्वरितेत्स्याद्ग्रहिः क्न्यादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिषु । इति—

व्याचष्ट । णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वं सार्थकमिति नोक्तार्थज्ञापकमिति चन्द्रः । लक्षेः स्वरितेत्त्वं निर्मूलमिति मैत्रेयः । तदेतत्सर्वं हरदत्तेनोक्तम् । एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति

कश्चन निश्चिनुते स्म । आप्तवचोऽत्र न किश्चन दृष्टम् । लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम् ।

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ७५।

सर्वं प्राग्वत्। नतु ग्रन्थविषये। आङ्पूर्वकस्य विधानं सकर्मकार्थम्। अकर्मकत्वे "आङो यमहनः" इत्येव सिद्धेः। व्रीहीन्संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थे किम्। उद्यच्छति चिकित्सायां वैद्यः। अधिगमनपूर्वकमुद्यमनं धात्वर्थः। चिकित्सामाधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव। संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति।

अनुपसर्गाज्ज्ञः ७६।

प्राग्वत्। "अकर्मकाच्च"इति सिद्धे सकर्मकार्थमारम्भः। गां जानीते। अनुपसर्गात्किम्। स्वर्गं न प्रजानाति। इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येत्यत्र नृपेणेति विपरिणामात्कर्मणि लकारो बोध्यः।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ७७।

उपपदमत्र समीपे श्रूयमाणं पदम्। तेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वप्रतीतौ स्वरितेत्प्रभृतिभ्यो वाऽऽत्मनेपदम्। उपपदेन कर्तृगत्वे प्रतीते उक्तार्थानामप्रयोगादात्मनेपदस्याप्राप्तौ अप्राप्तविभाषेयम्। स्वं यज्ञं यजति यजते वा। एवमन्यत्।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ७८।

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्।

कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदं स्यात्, सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवतीति चेत् ।

अत्र भाष्यं "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यत्र 'कर्तरि' इत्यस्य प्रत्याख्यानात् तस्येहानुवृत्त्या कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्तरीति न दोष इति ।

अनुपराभ्यां कृञः ७९।

यत्रार्थे आत्मनेपदमुक्तं तत्रापीदम् । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ८०।

"क्षिप प्रेरणे" स्वरितेद् । अभिक्षिपतीत्यादि । एभ्यः किम् । आक्षिपते । कर्तरीत्येव । अतिक्षिप्यते सूत्रम् । कर्मकर्तर्यपि एवम् ।

प्राद्वहः ८१।

वह प्रापणे । स्वरितेत् । प्रवहति । प्रात्किम् । आवहते ।

परेर्मृषः ८२।

मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । परिमृष्यति । परेः किम् । आमृष्यते । "परेः" इति योगविभागाद्वहेरपीदमिति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ८३।

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत् । विरमतीत्यादि ।

उपाच्च ८४।

यद्यप्युपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशार्थत्वादकर्मकः, तत्र च विभाषाया वक्ष्यमाणत्वात् सकर्मकार्थं कथमयमारम्भः, तथाऽप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं बोध्यम् । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ।

विभाषाऽकर्मकात् ८५।

उपरमति उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रु-द्रुस्रुभ्यो णेः ८६।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदम् । "णिचश्च" इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अचित्तवत्कर्तृकत्वाद् "अणावकर्मकाद्" इत्यनेन नेह सिद्धिः । अध्यापयति । प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति । क्रमेण प्रावयत्यादीनां प्रापयति विलापयति स्यन्दयतीत्यर्थः । चलनार्थत्वाभावे इदं वचनम् । नच स्यन्दयतीत्यर्थे "निगरणचलनार्थेभ्यः" इति सिद्धम् द्रवत्वजन्यचलनस्य स्यन्दनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । द्रवत्वजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषशक्ततयाऽस्य विशेषशब्दत्वेऽप्यपर्यायत्वादित्याहुः ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ८७।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निगारयति

आशयति भोजयति चलयति चोपयति कम्पयति । सकर्मकार्थोऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चारम्भः ।

"आदेः प्रतिषेधो वाच्यः" ।

आदयते देवदत्तेन ।

निजास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुमिति श्रीहर्षः ।

गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण प्राप्तया देवदत्तस्य कर्मसंज्ञाया "आदिखाद्योः प्रतिषेधः" इति वक्तव्यादभावः ।

कथं तर्हि—

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी

चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ।

इति श्रीहर्षः ।

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया

कथंचिदेतन्मुखचन्द्रिका सदा—इति पूर्वार्द्धानुसारेण पानार्थत्वोक्तावपि तस्य भक्षणविशेषतया सामान्यग्रहणेन ग्रहणस्य दुर्वारत्वात् । अन्यथाऽत्रैव सूत्रे चोपयतीत्यसङ्गतं स्यात् । चोपयतेर्मन्दगत्यर्थत्वात् । प्रत्यवसानार्थत्वं विना गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण इमामित्यत्र कर्मत्वासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।

अत एव "न पादमि"इति सूत्रे पाग्रहणम् धेट उपसंख्यानं च सङ्गच्छते । अन्यथा पाधेटोरपि आचमिवत्पानार्थत्वेन निषेधवैयर्थ्यं स्यात् ।

अत्र दीक्षिताः—आचामयेति लोडन्तम् । 'से'इति संबोधनं दमयन्त्याः । ई लक्ष्मीः तया सह वर्त्तमाने इति व्याख्यानात् ।

केचित्तु चकोरस्य चक्षुषी भवन्मुखस्पृशी वर्त्तेते । अत एव इमां किं नाचामयसे चक्षुर्भ्यामित्याहुः ।

यद्वा इः कामः तस्य मा लक्ष्मीः तस्या अङ्किमा दृश्यतां त्वयेति शेषः। चकारः पूर्वोक्तनिषेधसमुच्चयार्थः। एतद्द्युतिशोभायां कामशोभासादृश्यादेतद्दर्शने तद्दर्शनमपि प्रसक्तम्, तच्चात्र त्वदनुरागाभावात्कामसादृश्यविषयदर्शनेच्छाविरहान्माऽस्तु, सामान्यतो रमणीयत्वेन दर्शनं तु क्रियतामिति भावः। आमयसे योजयसि बोधयसि वा। अमेर्बुध्यर्थत्वाद् "गतिबुद्धि–" इति कर्मत्वमिति नैषधभावप्रदीपे विस्तरः।

अणावकर्मकाच्चित्त-वत्कर्तृकात् ८८।

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकाद् ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः तं शाययति गोपी। अणाविति किम्। आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते इत्यत्र णावकर्मके मा भूत्। "णेरणौ" इति सूत्रे निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोश्चरमकक्षाया-मकर्मकत्वव्यवस्थापनात्। अकर्मकात् किम्। कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयते। चित्तवत्कर्तृकात्किम्। व्रीहीन्शोषयते।

केचित्तु अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ अणावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः।

अत्र भाष्यम्—बुधादिसूत्रादिह णेरित्यनुवर्त्तते, स च हेतुमण्णिजेव, बुधादिभ्यस्तस्यैव सम्भवात्। तेनायमर्थः—अहेतुमण्ण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवतीति। तेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतीत्यादि सिद्ध्यतीति।

एतेन "अणावकर्मकाद्" इति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति वार्त्तिकं व्याख्यातम् । तस्मात्केषां चिन्मतम् एतदुभयविरुद्धम् ।

यत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयते इति केषां चित्प्रत्युदाहरणं तत् प्रयोजयतीति विग्रहस्वारस्यात् चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णिचि । सौकर्यविवक्षायां प्रयोज्यव्यापारमात्रवृत्तावकर्मकत्वाद्, द्वितीयो हेतुमण्णिजिति बोध्यम् ।

एतेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि व्याख्यातम् ।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ९८।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । अत्र पिबतिर्निगरणार्थः, इतरे चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । अतो "निगरणचलन–"इति "अणावकर्मकाद्"इति च प्राप्तं परस्मैपदं निषिध्यते । पाययते । पा रक्षणे इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् । तेनाणावकर्मकत्वविवक्षायां पालयतीत्येव । दमु उपशमे । दमयते । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आयामयते । "यमो ऽपरिवेषणे" इति मित्त्वनिषेधः । ङकारविशिष्टोपादानम् उपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यान्वितादाकारात्परस्य न । आङ्पूर्वो यसुः प्रयत्ने । आयासयते । परिपूर्वो मुह् वैचित्ये । प्रत्येकमेव परिमोहयमाणबाणः । रोचयते । नर्तयते । सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे
ततः स्म सा वासयते दमस्वसा ।

"वस आच्छादने" इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् ।

धेट उपसंख्यानम् । धापयेते शिशुमेकं समीची । प्रथमाद्विवचनेन "वा च्छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अयं च कर्तृगे फले प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादतया विहितस्य परस्मैपदस्यैव निषेधः ।

यत्त्वकर्त्रभिप्राये "शेषाद्" इति परस्मैपदं तद् भवत्येव । तेन वत्सान् पाययति पयः, दमयन्ती कमनीयतामदम् अवीवदद्वीणां परिवादकेन, भिक्षा वासयतीत्यादि सिद्धमिति ग्रन्थकृतः ।

वा क्यषः ९०।

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा । लोहितायति लोहितायते । पटपटायति पटपटायते । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यतया विधिरिति पक्षे च परस्मैपदस्यायं विकल्पः । भिन्नवाक्यतया नियमपक्षे तु पूर्वसूत्रे प्रतिषेधेनापवादमपनीयात्मनेपदस्याप्रवर्तनात् । तत्प्रतिषेधस्यैवात्रानुवृत्त्या तत्सामर्थ्यादात्मनेपदविकल्पः। आत्मनेपदप्रवृत्तिं विना तन्निषेधायोगाद्, आत्मनेपदस्य लक्षणयोपस्थितौ तस्यैव विकल्पसिद्धेः ।

द्युद्भ्यो लुङि ९१।

द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । अद्युतत् अद्योतिष्ट। अलुठत् अलोठिष्ट । लुङि किम् । अन्यत्रानुदात्तेत्त्वान्नित्यं तङ् यथा स्यात् । नन्वत्र वाग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । अनुदात्तेत्त्वान्निषिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते "लस्य" इत्युत्सर्गेणैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेरिति चेद् ।

अत्रानुपराभ्यामिति सूत्रवार्त्तिकम्-
"न वा द्युतादिभ्यो वा वचनाद्"इति ॥

अस्यार्थः—अशेपत्वात्कृञः "स्वरितञितः" इति पूर्वेण नियमादप्राप्तस्य परस्मैपदस्य "अनुपराभ्याम्" इत्यनेन विधानेऽपि अनुपरापूर्वात्करोतेर्मौलेन विधिवाक्येनात्मनेपदमपि स्यात् । नियमांशकरणेन परस्मैपदस्य प्रतिप्रसवेऽपि आत्मनेपदस्य निषेधाभावाद् इत्याशङ्कायां समाधानं नवेति । "द्युद्भ्यो लुङि"इत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वे नवावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्येति ।

यद्वा आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते नतु प्रतिप्रसवद्वारेण नियमः प्रतिपाद्यते। एवं च यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदं न भवति तथा परस्मैपदविधावात्मनेपदमपि, येननाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वादिति । अस्मिन्नपि पक्षे पाक्षिकात्मनेपदप्रवृत्त्यर्थमिह वाग्रहणानुवृत्तिरिति ध्येयम् ।

वृद्भ्यः स्यसनोः ९२।

वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः पदस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च। वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् विवृत्सति। "न वृद्भ्यः श्वतुर्भ्यः"इति नेट्। पक्षे वर्त्तिष्यते इत्यादि । स्यसनोः किम् । वर्त्तते ।

स्यादेतत् । लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिद्ध्येत्। द्युतादावेव वृतादीनां पाठात् । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्याः प्राप्तेः पूर्वप्राप्तिबाधकत्वात्। अत एवोत्तरसूत्रे चकारः। लुटीति विशेषविधिना स्यसनोरिति प्राप्तेर्बाधो यथा न स्यात् । अन्यथा क्लृपेरपि

वृतादित्वादनेनैव स्यसनोर्विकल्पसम्भवे चकारवैयर्थ्या-दिति चेत्।

मैवम्। द्युतादिपाठसामर्थ्याद् वृतादिभ्यो ऽपि लुङि वि-कल्पसिद्धेः।

यद्वा लुङीत्यस्य स्वरितत्वादिहाप्यनुवृत्तिः।

लुटि च क्लृपः ९३।

लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा। कल्प्तासि कल्प्स्यति। चिक्लृप्सति। "तासि च क्लृपः" इति नेट्। पक्षे कल्पितासे कल्प्तासे कल्पिष्यते कल्प्स्यते अकल्प्स्यत् अकल्पिष्यत अ-कल्प्स्यत। चिकल्पिषते चिक्लृप्सते। अत्र ऊदित्वात्पा-क्षिक इडभावः न तु पूर्ववन्निषेधः। तत्र परस्मैपदानुवृत्तेः। "द्युद्भ्यो लुङि" इत्यत्र विभाषाया इव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तिः। एवं च तदर्थाश्चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्यम्।

इति सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥१॥

इत ऊर्ध्वं "कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा स्यात् । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधात्परैव, निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः । नच "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्यनेन परस्याः तक्रकौण्डिन्यन्यायेन च निरवकाशाया विशेषविहितत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञानां समावेशस्य दर्शनाद्विप्रतिषेधाऽनवकाशात् । फलभेदाभावस्य च तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलत्वात् । कर्त्तव्यमित्यादौ प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञाः, धातोरङ्गसंज्ञा, प्रातिपदिकसंज्ञा, "तयोरेव" इति कर्मणि विधानं चेति फलभेदश्चेति दर्शनात् ॥

नच 'आ द्वन्द्वादेका संज्ञा इत्येवास्तु, "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यतः परत्रास्यानुपयोगाद् इति वाच्यम् । "द्वन्द्वश्च प्राणि–" इत्यस्य व्याप्तिन्यायादवधित्वापत्तौ संबुद्धिसंज्ञाऽऽमन्त्रितसंज्ञयोः समावेशानुपपत्तेः । अत एव "आ कडाराद्" इति पाठे "प्राक्कडारात्समासः" इत्यस्य नावधित्वम् । इह प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यपि पाठः । तेन सह तारतम्यं भाष्ये विचारितम् ।

तथा हि–'एका संज्ञा' इति पाठे संज्ञाग्रहणे गौरवम् । 'परं कार्यम्' इति पाठे 'विप्रतिषेधे च' इत्येवोत्तरत्र सूत्रयित्वा तत्रत्यस्य 'परं कार्यम्' इत्यस्य त्यागे लाघवम् । एतत्सूत्रे च कार्यपदं संज्ञापरमेव प्रकरणात् । यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया ऽन-

वकाशया बाधः प्राप्नोति सा पराऽनेन भाव्यत इति वि-
ध्यर्थमिदं न नियमार्थम्। एतदेव च परसंज्ञाविधानमेतत्प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावज्ञापकम्। तत्र परया ऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यते।

नच मयाऽपि 'आ कडारादेका' इति सूत्रणीयं संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाऽनुच्चारणेऽपि न विरुद्धः। एतत्सूत्रोत्तरं च "सरूपाणां शेष एकविभक्तौ" इति प्रकरणं कर्त्तव्यम् तत्र स्वरितत्वादत्रत्यस्यैकशब्दस्यानुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धे पुनरेकग्रहणं न कार्यमिति लाघवमिति वाच्यम्। तथाऽपि अङ्गसञ्ज्ञाया भपदसंज्ञाभ्यां बाधापत्तेः। तथाच सार्पिष्कः याजुष्क इत्यादौ अङ्गस्य विधीयमाना आदिवृद्धिर्न स्यात्। अङ्गसंज्ञा हि कर्त्तव्यमित्यादिषु सावकाशा। धातुप्रत्ययेषु पूर्वस्य भपदसंज्ञयोरभावात्।

नच "तद्धितेष्वचामादेः" "किति च"इत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेश इति वाच्यम्। वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिप्रसङ्गात्। तथाच 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः स्यात्। यथा डित्यभस्यापि अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यमिति पक्षे तु पूर्वे भपदसंज्ञे पराऽङ्गसंज्ञा इति न दोषः। "यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदं नःक्ये सिति च स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भं प्रत्ययेऽङ्गम्" इतिन्यासाश्रयणात्। तथाचारम्भसामर्थ्याद्भपदसंज्ञे परकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञेति समावेशसिद्धिः।

नचैका संज्ञेति पाठे अङ्गं सद्भपदसंज्ञं भवतीति व्या-

ख्यानात्समावेश इति वाच्यम् । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात्, नियमबाधाभावाद् अनुवृत्तिसाफल्याच्च ।

ननु "न पदान्त–"इतिसूत्रे वेतस्वानिति सिद्ध्यर्थं भाष्यकृतोक्तम्–"यथा ऽन्यानि पदकार्याणि उपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नाम"इति । तत्र पदं सञ्ज्ञ्संज्ञं विज्ञायते भसंज्ञायां पदसंज्ञाऽनुवृत्तावपि भसंज्ञया बाधः पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोध इति चेत्र ।

अत्राहुः—अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तरविरहादिह पर्याय उक्तः, भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु प्रयोजनं भसंज्ञायाः पदकार्यत्वं यथा स्यादिति । ततश्च "न पदान्त–" इति अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञायां पदत्वाभावे वेतस्वानिति सिद्धम् । भसंज्ञाविधौ हि पदमिति वर्त्तते अनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञाप्रवृत्तौ भसंज्ञायाः पदकार्यत्वसिद्धिः । प्रवृत्तया तु भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । एका संज्ञेतिनियमात् ।

किञ्च 'एका संज्ञा'इति पक्षे कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे ऽन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् । आद्ये संज्ञासमावेशार्थं द्वितीये समासान्तरस्य कर्मधारयसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । परं कार्यमिति पक्षे त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिद्ध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवम् । "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः" 'तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुषः' इति न्यासकल्पनात् । तत्रारम्भसामर्थ्यात् कर्मधारयसंज्ञा परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसं-

ज्ञा । नचैवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञेति वाच्यम् । पाठक्रमादार्थिकमस्य बलवत्त्वात् पूर्वं तत्पुरुष इति कर्त्तव्यं ततो द्वितीयाश्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र पूर्वकालैकेत्यादिसूत्राण्यनुवर्त्त्य तत्पुरुषसञ्ज्ञाविधानाद् । एकसंज्ञापक्षे तु व्यधिकरणानां तत्परुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पुरुषसंज्ञापूर्वककर्मधारयसंज्ञाविधाने ऽपि पर्याय एव स्यात् । समावेशस्य प्रयोजनं तु कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ ।

एवं एकासंज्ञेति पक्षे "द्विगुश्च"इत्यत्र चकारग्रहणं कार्यम् ।

ननु सर्वं सूत्रमेव कर्त्तव्यं कथं चकारमात्रं चोद्यते ।

अत्राहुः "द्विगुश्च"इति सूत्रं पक्षद्वयेऽपि न कर्त्तव्यम् एकसंज्ञापक्षे "संख्यापूर्वो द्विगुश्च"इति चशब्दः समावेशार्थः कर्त्तव्यो न पक्षान्तरे इति वार्त्तिकाभिप्रायः । भाष्यमप्येवं व्याख्येयं "तद्धितार्थ–" इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वकः समासस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भवति । संज्ञाद्वयं लभते इति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्त्तव्य इति ।

परं कार्यमिति पक्षे तु "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" "संख्यापूर्वो द्विगुः" तस्यांते श्रितादिस्तत्पुरुषः । एतत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तथा गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कार्यम् । "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च"इत्यत्र चकारः, अन्यथा ऽनवकाशा उपसर्गसंज्ञा ऊर्यादिषु सावकाशां गतिसंज्ञां बाधेत । वस्तुतो गतिरित्यत्र प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र च वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे उपसर्गसंज्ञाऽनुवृत्तिः समावेशार्थेति चकारग्रहणम् एकसंज्ञापक्षे ऽपि न कार्यम् । समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनानि ।

एवं "साधकतमं करणम्" "दिवः कर्म च"इत्यत्र चकारः

कार्यः। अन्यथा कर्मसंज्ञया करणसंज्ञाया बाधः स्यात्। 'परं कार्यम्'इति पक्षे तु दिवः साधकतमं कर्म करणं करणसंज्ञं च भवति। ततः साधकतमं दिव इति निवृत्तम्। समावेशस्य चाक्षैर्देव्यते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। प्रयोज्यस्य कर्त्तुर्गतिबुद्धीतिनियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः,"अणावकर्मकाद्"इति परस्मैपदाभावश्च। नचैवम् 'अक्षान्दीव्यति'इति द्वितीया न स्यात् परत्वात्तृतीयया बाधात्। कर्मसंज्ञाया अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात्। करणसंज्ञायाश्च 'देवना अक्षाः' इति ल्युडर्थत्वाद् इति वाच्यम्। 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षाश्रयणात्। 'कर्मणि द्वितीया'इत्यत्र यत्कर्मसंज्ञोपस्थानम् तदनवकाशम् इति द्वितीयासंभवात्। अक्षाणां देवितेत्यादौ कृद्योगषष्ठ्या अपवादत्वाद् द्वितीया बाध्यते। तृतीया तु परत्वात्।

"तत्प्रयोजको हेतुश्च"इत्यत्रापि चकारः कार्यः। अन्यथा कर्तृसंज्ञाबाधापत्तेः। समावेशस्य च कारयतीति हेतुमण्णिचि कर्त्तरि लकारः प्रयोजनम्।

एवं गुरुलघुसञ्ज्ञयोर्नदीघिसंज्ञाभ्यां बाधः स्यात्। यदि घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य तदाऽयं दोषः। यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात् सिद्धः समावेशः। तत्प्रयोजनं तु वात्सीबन्धुरित्यत्र"नदीबन्धुनि"इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं वात्सीबन्धो इत्यत्र "गुरोरनृत" इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः। घिलघुसंज्ञासमावेशस्य तु विश्च ना च विनरौ इति घिनिमित्तः पूर्वनिपातः, विनोर्भावो वैनमिति "इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्"इत्यण्। अथ "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च"इति वुञ्प्रसंगान्नैनमिति विभाव्यते तदा विनरावाचष्टे विनयति "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्। णाविष्ठवदित्यतिदेशाट्टिलोपः। विविनय्येति "ल्यपि लघुपूर्वाद्"इत्ययादेशः। नच

"अचः परस्मिन्" इत्यत्र पूर्वस्माद्विधावपि स्थानिवद्भावविधानाट्टिलोपः स्थानिवत्स्यादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वात् । पञ्चमीसमासाश्रयणाद्वा ।

परस्मैपदसंज्ञां च पुरुषसंज्ञा बाधेत ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । नच "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु"इति ज्ञापकात्समावेशः । पर्यायसिद्धावपि समावेशासिद्धेः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । यदि तु परस्मैपदमित्यस्य "तिङस्त्रीणि"इत्यत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशः, पर्यायस्यानुवृत्तिं विनाऽपि सिद्धेरिति कल्प्यते तदा न दोषः । तस्मादेका संज्ञेति पाठे चकारादिकं संज्ञासमावेशार्थमाश्रयणीयम् ।

परं कार्यमिति पाठे तु ऋत्वियशब्दो न सिध्यति । ऋतोरणः छन्दसि घस् । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विंदाम ऋत्वियः । अत्र सितिचेति पदत्वमेवेष्यते । परं कार्यमिति वचनाद्भसंज्ञा ऽपि स्यात । तथाच ओर्गुणः प्रसज्येत । पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात् ।

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां प्रयोज्यःकर्मसंज्ञां कर्तृसंज्ञां च प्राप्नोति ।

तथाहि एकसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञायां सिद्धायां गत्यादिसूत्रं नियमार्थम् ।

तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरसंज्ञया भाव्यम्, तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तसंज्ञयैव भाव्यं गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वसंभवे गुणानां तद्विरुद्धस्वकार्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । ततः सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्त्ता ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्यो-

दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न प्रवर्त्तते ततश्च बाधकाभावाद्गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञैव भवति । परं कार्यमिति पाठे तु अविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञाव्यावृत्तावपि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् ।

यदि तु "हृक्रोरन्यतरस्याम्"इत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं ज्ञापकं कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा न भवति इति, यदि हि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् तदा तत्रैव सूत्रे हृक्रोरित्यपठिष्यदिति कल्प्यते तदा न दोषः ।

एवं घिसंज्ञायां शेषग्रहणं न कर्त्तव्यं नदीसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा शकटिशब्दात् ङेप्रत्यये नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङिद्वत्त्वाद् घेर्ङितीति गुणः स्यात् ।

वस्तुतस्तु यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्त्तेत तदा ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तत्प्रवृत्तिः स्यात् नदीसञ्ज्ञा तु "ङिति ह्रस्वश्च"इतिङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्त्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं व्यर्थमेव स्यादिति नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसञ्ज्ञा न भवतीति बोध्यम् । नचैवं यणादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात्

"शेषो बहुव्रीहिः"इत्यत्र शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यत्रान्यपदार्थप्रधानतया ऽव्ययीभावसंज्ञया सह बहुव्रीहिसंज्ञायाः समावेशवारणार्थम् । अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकः सामासान्तश्च कप् स्यात् शस्त्रीश्यामेत्यत्र यदा श्यामा शब्द उपमाने शस्त्र्यामेव वर्त्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृ-

त्तित्वाद्बहुव्रीहिसञ्ज्ञाप्रसंगे पाक्षिकः कप् स्यात्। "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः" इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादत्र स्वरे विशेषाभावः। समाहारशब्दस्य भावसाधनत्वपक्षे पञ्चगवमित्यस्य द्विगोरन्यपदार्थप्राधान्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। कपस्तु नापत्तिरशेषत्वात्। नच दृचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यतीति वाच्यम्। पञ्चपात्रमित्यस्योदाहार्यत्वात्। एवं निष्कौशाम्बिर्निवाराणसिरित्यत्र क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्स्यात्। पूर्वपदस्यैव क्रान्ताद्यर्थत्वे अव्ययीभावः शेषग्रहणे क्रियमाणे ऽपि द्वीरावतीको देशइत्यत्र बहुव्रीहिर्न स्यात्। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावप्रसङ्गात् समाह्रियमाणार्थस्य तद्वाच्यत्वे पञ्चनदमित्यादौ तदवकाशसत्त्वात् वीरपुरुषको ग्रामः, अब्राह्मणको देश इत्यत्रापि बहुव्रीहिर्न स्यात्। 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः' 'अव्ययं विभक्ति'इत्यत्र चोपयुक्तत्वात्।एकासंज्ञेति पक्षे तु शेषग्रहणं न क्रियते अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसञ्ज्ञाभिर्बहुव्रीहिसञ्ज्ञाबाधस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। एवं प्रपतितपर्ण इत्यर्थे प्रपर्ण इति बहुव्रीहिर्न स्यात्। निःकौशाम्बिरित्यत्रेव तत्पुरुषसंज्ञाप्रसङ्गात्। एवञ्चसंज्ञापक्षे तु क्तार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्ण इत्यत्र तु क्तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिः सिद्धः तस्मादेका सञ्ज्ञेति पाठे यासां संज्ञानां समावेश इष्टस्तत्र चकाराणां सूत्र एव कृतत्वाद् न दोषः। परं कार्यमिति पाठे तु उक्तस्थलेषु दोष इति सिद्धम्।

अथ प्रयोजनान्युच्यन्ते तानि चात्रान्यस्मिन्वा प्रकरणे पठितानामनिष्यमाणसमावेशानां द्वितीयानाम् उपसंख्यान-

मिति विशेषः ।

"ऊकालोऽज्"इत्यत्र उकालस्य ह्रस्वसंज्ञा विहिता तस्य चाण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वाद्दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नोति, सा दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । सच बाधस्तत्रैव विचारितः ।

एवं लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञया तिङ्त्वेन प्राप्तसार्वधातुकसंज्ञाबाधः । अन्यथा संज्ञाद्वये शबादय इट् च स्यात् । नच छन्दस्युभयथा"इति संज्ञाद्वयविधानं समावेशज्ञापकम् । तिङामार्धधातुकसंज्ञार्थतया शेषस्य सार्वधातुकसंज्ञार्थतया ऽपि तदुपपत्तेः ।

युवसंज्ञया अपत्यवृद्धसंज्ञाबाधः । समावेशे हि शालङ्केः पैलस्य च यूनः छात्रा इति विवक्षिते "गोत्रे ऽलुगचि"इति फक्फिञोरलुक् स्यात् । "फक्फिञोरन्यतरस्याम्"इति लुग्विकल्पस्य आनन्तर्यात् "यूनि लुग्"इत्येतस्यैव लुको बाधकतया "पैलादिभ्यश्च"इति लुकं प्रत्यबाधकत्वात् ।

नदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधः । तेन शकट्यै इत्यत्र गुणाभावः ।

"संयोगे गुरु"इतिगुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाबाधः । तेनाततक्षदित्यादौ न सन्वद्भावः ।

"अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते" । तेन धनुषा विध्यतीत्यत्रापायविवक्षां विना धनुषः साधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्राधिकरणसंज्ञा, गां दोग्धीत्यत्र कर्मसंज्ञा धनुर्विध्यतीत्यत्र कर्तृसंज्ञा ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाबाधः । करणसंज्ञां पराणि बाधन्ते । तेन धनुर्विध्यतीत्यादौ कर्तृसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा गेहं प्रविशति । अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति । अभ्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञाम् अधिवसति गृहम् ।

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वम्, "सूपमानात् क्तः" इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च न भवतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव।

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा। तेनाच्योष्ट आक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः।

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभावः। द्वीरावतीक इति बहुव्रीहिरेव।

अर्थवत्प्रातिपदिकं गुणवचनं च समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामसंज्ञं च भवतीति वक्तव्यम्। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशः। उत्तरसंज्ञास्वनुवर्त्तनात् प्रातिपदिकसंज्ञायाः समावेशः। गुणवचनसंज्ञायास्तु ताभिः संज्ञासंज्ञान्ताभिर्बाधः। गुणवचनसंज्ञायास्तु ष्यञ्विधिः प्रयोजनम्। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" इत्यत्र ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयीभूतशब्दसंग्रहार्थम्। प्राणभृज्जातिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च।

असर्वलिङ्गा जातिरिति च वक्तव्यम्। लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणे तात्पर्यम्।

संख्यासंज्ञा द्रुसंज्ञा च वक्तव्या। द्रु इति षट्संज्ञायाः प्राचीनव्यवहारः।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेति च वक्तव्यम्। डित्थादियदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञेत्यर्थः। समासादिसंज्ञाभिर्गुणवचनसंज्ञाबाधात् चित्रगुत्वं कारकत्वं औपगवत्वं उच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमित्यादौ न ष्यञ्। ऐक्यं राजपौरुष्यं इत्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । कर्मव्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञ् । उपसर्गबलाद्विरोधलाभः । विप्रतिषेधः परस्परविरोधः । विषयान्तरे परस्परपरिहारेण लब्धावकाशयोः शास्त्रयोः क्वचिदेकत्र समावेशे तत्सम्भवात् । कार्यमित्यर्हेऽर्थे कृत्यः । तुल्यबलं च करणार्हः । अतो नित्यान्तरङ्गापवादानां निवृत्तिः । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम् । अन्तरङ्गं लाघवात् । अपवादो वचनप्रामाण्यात् । तद्भिन्नं तु प्रकृतसूत्रविषयः । तदुक्तं 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरमुत्तरं बलीयः' इति ।

इह जातिपक्षो व्यतिपक्षश्च सम्भवति ।

तथा हि गवादिपदानां जातावेव शक्तिरिति मीमांसकाः । अत एव सरूपसूत्रे वार्त्तिकम् "आकृत्यभिधानाद्वेकं विभक्तौ वाजप्यायनः" इति । वाजप्यायन आचार्यविशेषः । तथाहि जातेर्वाच्यत्वे लाघवं व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिग्रहासम्भवात् । गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने च नागृहीतविशेषणन्यायेन गोत्व एव शक्तिकल्पनौचित्यात् । अन्यव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहेण व्यक्त्यन्तरबोधोपगमे च व्यभिचारात् । नचैवं वाहयति दोग्धीत्यादावनुपपत्तिः । लक्षितव्यक्तौ तदन्वयात् । तथा च जैमिनिसूत्रम्—"तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः" इति । इदं हि जातिपक्षे "व्रीहीनवहन्ति" "यदि पशुरुपाकृतःपलायेतान्यन्तद्वर्णं तद्वयसमालभेत" इत्यादीनामनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तन्निराकरणपरम् । एतदर्थस्तु लक्षितव्यक्तिमादायावघातादिप्रयोगसम्भवान्नासम्बद्धत्वमिति ।

तथा हि यत्र व्रीहित्वजातेरवघातादिक्रियाजन्यवितुषीभावादि-

रूपफलाश्रयत्वासम्भवस्तत्र जातिलक्षितव्यक्तौ कर्मत्वान्वयद्वारा तस्याः क्रियान्वयः, यत्र तु "पशुना यजेत" इत्यादौ करणत्वश्रवणं तत्र द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारेण जातेरेव करणत्वोपपत्तेर्न लक्षणा। "अन्यं तद्वर्णम्" इत्यादावपि पशुपदलक्षितव्यक्तिप्रतियोगिक एवान्योन्याभावो व्याख्येयः।

यद्यपि गुरुमते 'कार्यान्वित एव शक्तिः' इति सिद्धान्तो जातेश्च कार्यान्वयासम्भवः, तथाऽपि स्वावच्छिन्नव्यक्तिद्वारकमेव कार्यान्वयमङ्गीकृत्य तदुपपाद्यम्। तथैव शब्दमणौ तन्मतोपन्यासदर्शनात्।

एतेन 'जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिः' इति वादो गुरूणां संमतः, अन्यथा कार्यान्विते पदशक्तिवादस्तेषां न सिध्येदित्यपास्तम्।

नव्यास्तु घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकम्, उत घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वमिति विनिगमनाविरहाद् व्यक्तिशक्तौ गौरवम्। जातिशक्तिपक्षे तु घटपदं शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदिति पदत्वधर्मितावच्छेदककशक्तत्वसंसर्गकघटत्ववत्तानिश्चयत्वमेव तथा। घटत्वं शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवदिति निश्चयत्वेन कारणत्वे निरवच्छिन्नस्य घटत्वस्य धर्मित्वासंभवात् घटेतरावृत्तित्वे सति घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे च सति समवेतत्वरूपघटत्वत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः। घटत्वस्य प्रकारतायां तु घटत्वत्वस्याप्रवेशात्स्वरूपेणैव जातेः प्रकारत्वोपगमात्। नच समवायावच्छिन्नजातिप्रकारताया एव निरवच्छिन्नत्वनियमः। मानाभावात्। अत एवानुमितिलक्षणे ऽनुभवत्वान्येति दीधितिफक्किकायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकानुभवत्वत्वघटकानुभवेतरासमवेतत्वे सती-

त्यंशस्य वैयर्थ्यात्सकलानुभवसमवेतत्वमेवानुभवत्वत्वं निवेश्यमिति सकलानुभवसमवेतान्यत्वस्य ज्ञानत्वादावभावादेव तद्वारणे ज्ञानत्वादिवारकानुभवत्वं प्रकार इति व्याख्यातम् इत्याहुः।

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः—व्यवहारेण शक्तिपरिच्छेदेन व्यक्तावेव शक्तिग्रह इति । तथाच सरूपसूत्रे वार्त्तिकम् "द्रव्याभिधानं व्याडिः"इति । व्यक्तीनामेव पदैरभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते इत्यर्थः। इदमेव वैयाकरणमतम्। व्याकरणाधिकरणे व्याकरणप्रामाण्ये प्रतिपादिते तत्प्रसक्तकात्यायनादिसंमतव्यक्तिवादप्रामाण्यापवादत्वेनाकृत्यधिकरणं तदुत्तरमारभ्यत इति सङ्गतेस्तत्र दर्शितत्वात् ।

यत्तु व्यक्तीनामानन्त्यमिति । तन्न । अशक्याया एव जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

नच स्वावच्छेद्यधर्मानाश्रयस्य तदवच्छेदकत्वाभावनियमः। अव्यापकस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् । एतेनातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः ।

उक्तं च प्रत्यक्षदीधितौ अव्यापकस्याप्यनुमितिविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेवाशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्वे ऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः । विना लक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्येव विनाऽपि शक्तिं तस्य बोधसम्भवादिति ।

यत्तु विनिगमनाविरहात्कारणताद्वयम् इति । तन्न । घटत्ववदिति प्रकारतायाम् अपि घटत्वत्वस्यावच्छेदकत्वाविशेषात् समवायस्वाश्रयतादात्म्याभ्यामेव जात्यंशे निरवच्छिन्नप्रका-

रतायास्तार्किकसंमतत्वात् । अनुभवत्वान्येत्यत्रापि सर्वेषां त-थाऽनभिमतत्वात् ।

अत एव कैश्चिदनुभवपदे शक्यतावच्छेदकत्वेनैवानुभवत्व-प्रवेश इत्यादि व्याख्यातम् ।

अस्तु वा स्वरूपेण प्रकारत्वं तथाऽपि विनिगमनाविरहः । स्वरूपेण विशेष्यत्वस्यापि संभवात् ।

उक्तं हि शब्दखण्डे मिश्रव्याख्यातृभिः कैश्चित् स्वरूपतः प्रकारत्वस्येव स्वरूपतो विशेष्यत्वस्यापि सम्भवादितीति दिक् ।

एवं जातेः शक्यत्वे तद्विशेष्यकशाब्दापत्तिः । पदानां स्वश-क्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वात् । घट इत्यादौ च तदनुभवविरुद्धम् ।

नच घटत्वशक्तिज्ञानस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्द-त्वं कार्यतावच्छेदकम् । 'घटत्वमस्ति'इत्यत्रापि तदापत्तेरिति तिष्ठतु विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । प्राक्रियादशायां लक्ष्यानुरोधात् पक्षद्वय-माश्रीयते ।

तथा हि जातिपक्षे तस्यां साक्षात्कार्यासम्भवेन तदवच्छिन्न-व्यक्तिविशेष एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकार्यत्वात्तावतैव जात्युद्देशकशा-स्त्रस्य चारितार्थ्यम् । तथा च "सुपिच"इत्यस्य रामाभ्यामि-त्यादौ "बहुवचने झल्येद्"इत्यस्य रामेषु इत्यादौ चरितार्थ-त्वाद् वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावाद्द्वयोरप्यप्रवृ-त्तिः स्यात् ।

तदुक्तम्—"अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वाद्"इति । तत्र वि-प्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थम्—परं भवतीति । तस्मिन्कृते च यदि पूर्वस्या-पि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवत्येव । यथाऽभिनद् हि इत्यत्रा-कचं बाधित्वा परत्वाद्धिभावे कृतेऽप्यकच् । तदुक्तम् "पुनः प्रस-

क्वविज्ञानात्सिद्धम् इति ।

व्यक्तिपक्षे तु सर्वासां व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोद्देश्यतया व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तावपि शास्त्रस्य तद्व्यक्तिप्रवृत्तिं विना चरितार्थत्वासम्भवात् शास्त्रद्वयप्रामाण्यादगत्या विकल्प एव स्यात् । तथाचोभयोः पाक्षिक्यां प्राप्तावारब्धं विप्रतिषेधसूत्रं नियमार्थम्—परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तेन जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवत्त्वाप्रसक्तौ धिभावः पुनर्न प्रवर्त्तते ।

तदुक्तं "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव"इति ॥

नचैवं शास्त्रान्तरस्यापि तद्व्यक्तिविषयकत्वात्तस्यामप्रवृत्तावप्रामाण्यापत्तिः । व्यावर्त्यत्वाभिमतशास्त्रस्यापरशास्त्रप्रवृत्त्यविषयव्यक्तावेव तात्पर्यमिति फलतः परशास्त्रप्रवृत्तिविषयव्यक्तौ तात्पर्यं नास्तीत्यस्य पर्यवसानात् । तस्मात्पक्षद्वयमपि लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थितम् ।

परादपि नित्यं बलीयः । तेन रधेर्णिचि परामपि "अत उपधायाः" इति वृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः"इति नुम् । शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यानित्यत्वेऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन रन्धयतीति सिद्धम् । अदुद्रुवदित्यादौ परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा उवङ् अन्तरङ्गत्वात् । शुन इत्यत्र परमप्यल्लोपं बाधित्वा "संप्रसारणाच्च"इति पूर्वत्वम् । अल्लोपे हि स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् । बहुश्वा नगरीत्यत्र "अन उपधालोपिनः" इति ङीप्स्यात् ।

नच गौरादिलक्षणो ङीप् तथाऽपि स्यादिति वाच्यम् । उपसर्जनत्वात् ।

यत्त्वस्मिन्सूत्रे बहुशुनीति भाष्यं तदङ्गीपाभ्युपगमेन प्रवृत्तत्वान्न सिद्धान्ते स्थितमिति कैयटादयः।

नच शुना इत्याद्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति कुतो नोक्तमिति वाच्यम्। "न गोश्वन्साववर्ण–"इति प्रतिषेधात्। श्वन्शब्दस्य गौरादिषु पाठादुदात्तनिवृत्तिस्वरोऽस्य न भवतीति ज्ञापितत्वाच्च। शुनीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वादन्तोदात्तत्वार्थं ङीष्विधानानुपपत्तेः। सौत्थितिरित्यत्र स्वरं बाधित्वा एकादेशोऽन्तरङ्गत्वात्। सु उत्थित इ इति स्थिते यदि पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा "स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ" इति पक्षे स्वरितत्वं स्यात्। पूर्वं त्वेकादेशे नित्यमाद्युदात्तत्वम्।

वृद्ध्योरित्वोत्वे। स्तैर्णिः पौर्णिः। स्तृत इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादित्त्वं ततो वृद्धिः। स्वरे तु न विशेषः। यदि पूर्वं स्वरस्तत इत्वोत्वे तथा ऽप्यान्तरतम्यादुदात्तसिद्धेः। आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते इत्यत्र नित्यत्वात्प्राप्तं द्विवचनं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादित्त्वोत्त्वे।

इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्। अयज इन्द्रमिति स्थिते परत्वात्प्राप्तं सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणोऽन्तरङ्गत्वात्। वृक्षे इन्द्रं ये इन्द्रम् इति ङिश्योरुदाहार्यम्।

यद्यपि सवर्णदीर्घो ऽपवादो दण्डाग्रमित्यादौ गुणस्य कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेशस्य च नाप्राप्तत्वात् तथाऽपि एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सवर्णदीर्घस्य सावकाशत्वादन्तरङ्गबाधानौचित्यात्। अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तदाऽन्तरङ्गेणोत्सर्गेणापि बाध्यत इति स्थितिः।

निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशो ऽन्तरङ्गो ऽपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रे ऽलुगचीति। अलुका-

लुक् । ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ।

खट्वीयतीत्यत्र 'खट्व आ य ति'इति स्थिते परत्वात्प्राप्तमीत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः, अन्यथा ईत्वे कृते गुणः स्यात् । नच यस्येतिलोपसम्भवः । "पूर्वविधौ"इतीत्वस्य स्थानिवद्भावात् । कामण्डलेयः भाद्रबाहेय इत्यत्र "ढे लोपो ऽकद्र्वाः"इति लोपं परमपि बाधित्वा ऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः । नच ऊङ ईत्वासम्भवाद् लोपेत्वाभ्यामिति युक्तः पाठ इति वाच्यम् । यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । नच "अजाद्यदन्तम्"इति तथैव युक्तत्वादिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । लक्षणेषु प्रायेणास्यानादरणात् । तेन बौडिरित्यत्र आलोपं बाधित्वा एकादेशः पूर्वमाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावाद-सिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुणः स्यात् ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ।

ग्लाछत्रमित्यत्र विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि तुक्स्यात्तदा एजन्तत्वाभावादात्वं न स्याद् ढौकितेत्यादिवत् । उपदेशग्रहणमनपेक्ष्य चैतदुक्तम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्रेत्यादौ 'अति रै अत्र'इति 'अति नौ अत्र'इति स्थिते आयाद्यादेशे सति अनेजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्री इदमिति स्थिते पूर्वमेकादेशे तस्यान्तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते आराशस्त्रीदमिति न स्यात् । पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्रेति स्थिते पूर्वं यणादेशे तुक् न स्यात् । पुंसि विभक्त्या व्यवधाने ऽपि नपुंसके यणापत्तेः ।

तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः ।

एभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशाद्व्याख्यातम् । अग्निचिदिदम् अत्रैकादेशात्, अग्निचितेत्यादौ गुणात्, प्राच्छ्क

इत्यादौ वृद्धेः, अग्निचितीत्यादावीत्वात्, जगद्ध्याम् जगन्वद्ध्यामित्यादौ दीर्घत्वात्, जगत्यतीति क्यचि ईत्वात्, अग्निचिन्मन्य इत्यादौ मुमागमात्, जगद्ध्य इत्यादौ एत्वात्, सुकृत्यतीत्यादौ क्यचि रीत्वात् ।

इयङादेशो गुणात् ।

धियति । धि धारणे । तिप् शः । परत्वात्तिवाश्रये गुणे प्राप्ते ऽन्तरङ्गत्वादियङ् । एवं प्राद्रुद्रुवदित्यादावुवङ् ।

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ।

शुशुवतुरित्यादौ परत्वात्प्राप्तम् "एरनेकाचः" इति यणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवङ् ।

ह्व आकारलोपात्पूर्वत्वम् ।

जुहुवतुरित्यत्र ह्वा अतुस् इति स्थिते "ह्वः संप्रसारणम्" "अभ्यस्तस्यच" इति संप्रसारणे कृते आलोपं परत्वात्प्राप्तं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । यद्याकारलोपः स्यात्तदा तस्य स्थानिवद्भावादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा उवङ् न स्यात् ।

स्वरो लोपात् ।

औपगवीत्यत्र अणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वादनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदा ईकारस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् ।

प्रत्ययविधिरेकादेशाद् यणादेशाच्च ।

अग्निरिन्द्रं वायुरुदकमित्यादौ सवर्णदीर्घं परमपि बाधित्वा प्रत्ययोत्पत्तिः । यद्यपि केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथाऽपि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणोऽयं विचारः । प्रत्ययस्य नित्यत्वे ऽपि अन्तरङ्गत्वेनैव समाधानं कृतम् । एवम् अग्निरत्रेत्युदाहार्यम् ।

लादेशो वर्णविधेः ।

पचत्वत्रेत्यादौ यदि पूर्वं यण्स्यात्तदाऽल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावादुत्वं न स्यात् ।

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ।

पूर्वा शाला प्रियाऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोराद्ययोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्त्तते, किं तु तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदस्वरः "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्"इत्याद्युदात्तः ।

अत्रेदमवधेयम्—'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा लाघवन्यायमूलेति कैयटः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति तु "वाह ऊठ्"इत्यत्र ज्ञाप्यते । दित्यवाह् अस् इति स्थिते वाहः संप्रसारणमेव कर्त्तव्यम्, तस्मिन्पूर्वत्वे च कृते ण्विनिमित्ते गुणे "वृद्धिरेचि"इतिवृद्धौ च दित्यौह इत्यादिसिद्धेः । नच यत्राकारान्तमुपपदं नास्ति तत्र कथं निर्वाहः । ज्ञापकत्वोपदर्शकभाष्यप्रामाण्येन तत्र ण्विर्नास्तीति कल्पनात् । छन्दसि क्वचिद् दर्शने तु ऊहतेः क्विपा तत्सम्भवात् । तथाच ऊठो विधानम् उक्तपरिभाषाज्ञापकम् । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति ऊठ्करणं सार्थकम् । तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐत्वं न भवति । "षत्वतुकोरसिद्धः"इत्यनेन च तदपवादभूता "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"इति परिभाषा ज्ञाप्यते । को ऽसिश्चदधीत्येत्यादौ बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादेव षत्वनिषेधतुकोः प्रवृत्तौ असिद्धवचनस्य वैयर्थ्यात् ।

यत्त्वत्रत्यं भाष्यम्—असिद्धपरिभाषया गतार्थत्वाद् 'अ-

न्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा नारभ्येति। तद् विरुद्धम्, न्यायसिद्धत्वात्। असिद्धपरिभाषायाः सापवादत्वाच्च।

यदि तु विवरणोक्तरीत्या "षत्वतुकोः"इत्यनेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते नतु 'नाजानन्तर्ये'इति परिभाषा। गौरवात्, तदेतज्ज्ञाप्यमेव युक्तम्। प्रपञ्चितं चैतत्प्राक्।

नन्वन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे पूर्वेषुकामशमः, अपरेषुकामशमः इत्यत्र पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते अतरङ्गत्वाद्गुणे पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रये ऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च "दिशो मद्राणाम्" "प्राचां ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च"इति चशब्दाद् दिक्शब्दानां विधीयमानं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च न स्यात्। पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इत्यत्र द्वयोः सावकाशत्वात्। गुडोदकमित्यादौ "उदके केवले" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। उदश्वित उदकमित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् न। "नेन्द्रस्य परस्य"इति प्रतिषेधेन एकादेशं बाधित्वा पूर्वोत्तरपदकार्यं भवतीति ज्ञापितत्वाद् अन्यथा "यस्येति च"इति लोपेन एकादेशेन च द्वयोरचोरपहारात्तत्र स्वरस्यैवाऽप्राप्तेः। व्याकरणान्तरे तु य्वोर्वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ भवत इति वचनम्। तत्र वैयाकरणः,सौवश्वः। अत्र अन्तरङ्गतया पूर्वमेव यणादेशे इयुवौ न स्याताम् इत्याशङ्क्य भाष्यम् अनवकाशत्वात्तौ भविष्यतः। न च यण्विरहितस्थले तौ सावकाशाविति वाच्यम्। अचि परे तयोर्विधानात्। अन्यथा ऐतिकायनः, औपगव इत्यादौ "लोपो व्योः"इति लोपसम्भवेऽपि मैयमेधः, मैयङ्गव इत्यादौ तदसम्भवात्।

अथैवमपि पचेयुरित्यादि न सिद्ध्येत्। पच् अ यास् उस् इति स्थिते सलोपोत्तरमन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते व्यपवर्गा-

भावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवद्भावे ऽपि रूपासिद्धेः ।

अत्र भाष्यम् "अतो येयः"इत्यत्र या इत्यस्य इयादेश इति नार्थः, किं तु यास् इत्यस्यैव इय् । संहितायाः सौत्रत्वात् । तथा च सलोपापवाद इयादेशः सलोपं विना च "उस्यपदान्ताद्"इत्यस्य प्रसक्त्यभावात् ।

लुक् लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः ।

तेन गोमत्प्रिय इत्यादौ "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः"इति सोर्लुक्, न तु "हल्ङ्याद्भ्यः"इति लोपः, प्रत्ययलक्षणेन नुमादिप्रसङ्गात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । यणादेशे कृते लुकि रूपं न सिध्येत् । गोहितं रैकुलं नौकुलमित्यादावप्येवम् । वृकाद्भयम् वृकभयं पूर्वमेकादेशे तस्यादिवद्भावाल्लुकि रूपासिद्धिः स्यात् । इदं च अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यस्य "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च"इत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी ।३।

इवर्णोवर्णान्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । दीर्घान्तयोरियं संज्ञा फलति, ह्रस्वान्तयोर्घिसंज्ञया बाधाद् इति प्रागुक्तम् । तेन मते धेनो "इत्यादौ अम्बार्थनद्योः"इतिह्रस्वो न । यू इति न आबन्तव्यावृत्त्यर्थम् ।

न च खट्वाबन्धुरित्यादौ "नदी बन्धुनि"इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, बहुखट्वक इत्यादौ "नद्यृतश्च"इति नित्यः कप्च प्रसज्येतेति वाच्यम् । "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इत्यत्र पृथगाब्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । तथा च खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण खट्वाबन्धुरित्यादावाद्युदात्तसिद्धेः । तथाऽपि मात्रे मातुरित्यादावाडागमः स्यात् । नचाख्याग्रहणेन तन्निरासः । जननीवाचिनो नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् परिच्छेत्तृवाचिनस्तदन्यत्वात् । नच "नद्यृतश्च"इति ऋकारस्य पृथगुपादानम् ऋदन्तानां नदीसंज्ञाविरहज्ञापकम् । बहुपितृक इत्याद्यर्थत्वात् ।

"यू इति दीर्घयोरेव निर्देशः"इति भाष्यम् । तत्र छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । नच "ङिति ह्रस्वश्च"इत्यत्रान्वयानुपपत्तिः । ह्रस्वदीर्घयोरभेदान्वयानुपपत्त्या य्वोः सवर्णो यो ह्रस्व इति व्याख्यानात् । स्त्र्याख्यौ किम् । वातप्रम्ये ।

ननु स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे स्त्र्याख्यायाविति स्यात् । सुग्ल इत्यादौ सावकाशस्य "आतश्चोपसर्गे"इति कप्रत्ययस्य कर्मण्यणा बाधित्वात् ।

अत्र भाष्यम्—'छान्दसमेतत्' ।

अत एव—

यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ इति-
प्रयोगः ।

यद्वा स्त्रियामाख्यायेते विधीयते इति स्त्र्याख्यौ । घञर्थे कविधानम् । सप्तमीतिसमासः ।

नन्वेवं तन्त्रीलक्ष्मीश्रीभ्रूप्रभृतीनां नदीसंज्ञा न स्यात् । इयूङोरिव तयोरीकारोकारयोः स्त्रियां विहितत्वाभावात् । एतेन आख्यानमाख्या "आतश्चोपसर्गे" इति अङ् । स्त्रियामाख्या ययोरिति बहुव्रीहिरपि परास्त इति चेत् ।

सत्यम् । क्विप्प्रत्ययसम्भवात् । असरूपत्वादणा तदबाधात् । समुदायधर्मस्यावयव आरोपात् कृतिस्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा । यद्वा मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । आख्याग्रहणं किमर्थमिति भाष्यम् क्विप्पक्षे यथाश्रुतमेव । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वलाभात् । आख्याग्रहणसामर्थ्याद्धि नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव आचक्षाते न तु लिङ्गान्तरमपीत्यर्थः । तेन ग्रामण्ये सेनान्ये इत्यत्र नदीसंज्ञा न भवति।ग्रामं सेनां च नयतीति क्रियाशब्दत्वाद् लिङ्गत्रयसाधारणतया स्त्रियामपि नदीसंज्ञाविरहः ।

नन्वेवं इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनानां सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तावपि "ङिति ह्रस्वश्च" इति नदीसंज्ञा न स्यात । मैवम् । तत्राख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रस्यानुवर्त्तनात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्–लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति कैयटः । शब्दान्तरसमभिहारं विनैव स्त्रियां वर्त्तमानत्वं तदिति हरदत्तः । नच सूत्राक्षरैरेतदर्थालाभः । आसमन्तात् चक्षाते

इत्यतो लिङ्गान्तरानभिधायकत्वस्यैवास्यापि लाभात् । समन्ताद्भावस्य तन्मात्रपरतयैव नैरपेक्ष्यपरतया ऽपि नेतुं शक्यत्वात् ।

यत्त्वाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि श्रियै ब्राह्मणायेत्यादावतिव्याप्तिः । नच महासंज्ञाकरणबलात्स्त्रीवाचकस्येत्यर्थलाभः । तस्मादेव नित्यांशस्यापि लाभेन स्त्र्याख्यावित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ब्राह्मणार्थस्योक्तत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन स्त्रियां वर्त्तमानत्वानपायाच्च । नचेदं लिङ्गं विशेष्यनिष्ठं नेति वाच्यम् । एतद्बोधकपदस्य सूत्रे ऽनुपादानादिति । तन्न । स्त्रियमाचक्षाते इति द्वितीयाया विशेष्यत्वार्थकतया सूत्रादेव तदर्थलाभात् । घटं जानातीत्यादौ विशेष्यत्वस्य द्वितीयार्थतायाः क्लृप्तत्वात् प्रकृत्यर्थोक्तिमात्रेणातिप्रसङ्गदाने प्रकृते लिङ्गान्तरानभिधायकत्वसद्भावात्कैयटमते ऽपि तस्य दुर्वारत्वाच्च ।

नच हरदत्तमते ग्रामण्ये इत्यादावपि नदीसंज्ञापत्तिः । ग्रामणीखलपूकटप्रूशब्दानां मुख्यवृत्तेः पुंस्येव सत्त्वात् । शक्तत्वाद्द्वयरहितत्वाच्च । कौशाम्बीनिर्गमनादिकं च स्त्रीपुंससाधारणमिति नाव्याप्तिः ।

किञ्च कैयटमते आध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यविरोधः । आध्यानकर्तृत्वस्य लिङ्गत्रयसाधारण्याद्ग्रामणीशब्दादिवन्नदीत्वानुपपत्तेः ।

ननु आसमन्ताद्धीर्यस्या इति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वम् । "प्रथमलिङ्गग्रहणं च" इति वक्ष्यमाणत्वाद् । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणायेतिवदिति चेन्न । यणो दुर्लभत्वापत्तेः । "गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते" इत्यत्र गतिसाहचर्येण कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासग्रहणम् । गतिसमासश्च प्रतिपदोक्त एव गृह्यते । तेन दुर्धियः निर्भियः वृश्चिकभियेत्यादावनित्यसमासत्वाद्

"एरनेकाचः" इति यण्णेति पुरुषोत्तमप्रभृतिभिर्व्याख्यानात् ।

अत एव कृन्मेजन्तसूत्रे "मा नः समस्य दूढ्यः" इति मन्त्रव्याख्यायां दुर्धिय इति कैयटः । अदूरविप्रकर्षेण चेदमर्थकथनम् । व्याख्येयमन्त्रे तु दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यसमास एव । ततो यण् । "दुरो नाशदाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्" इति पृषोदरादिसूत्रस्थवार्त्तिकेन उत्वष्टुत्वे ।

यत्तु तद्वार्त्तिकव्याख्यायां दुष्टं ध्यायतीति "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्यय इति कैयटहरदत्तादयः । तच्चिन्त्यम् । अन्तःस्वरितानुरोधेनार्थानुरोधेन च ख्यत्यादिवत् कृतयणादेशानुकरणतयैव व्याख्येयत्वात् । सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मा वधीदिति तृतीयचरणस्थेनान्वयः । अपवर्जनमंहतिरित्यमरादंहतिशब्दस्य दानरूढत्वे तु प्रद्वेषप्रयुक्तमाभिचारिकाद्यङ्गभूतमेव तदिह ग्राह्यमिति दीक्षिताः ।

वस्तुतस्तु प्रकृतमन्त्रे ऽस्तु तथा, वार्त्तिके तु कप्रत्ययान्तस्यापि ध्यशब्दस्य ग्रहणं युक्तम् । तन्त्रादिनोभयपरत्वसम्भवात् । अत एव 'येनासि कृत्ये प्रहिता दूढ्येनास्मज्जिघांसया'- इत्याथर्वणमन्त्रः सङ्गच्छत इति वृद्धानामभिप्रायः ।

आध्यानमाधीरिति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वाच्यं समाधेयमिति तूपचारे मानाभावादुपेक्ष्यम् । तस्मात्कैयटमते आध्यै इति भाष्यविरोधः स्थितः ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"प्रथमलिङ्गग्रहणंच । प्रयोजनं क्विब्लुक्समासाः" इति ।

अयमर्थः—यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टमर्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेण लिङ्गान्तरविशिष्टद्रव्यान्तरपरः, तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधीयते । कुमारीमिच्छति

कुमारीयति, कुमारीवाचरति कुमारयति वा ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्"इति यणभावः । कुमारी ब्राह्मणः । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । कुमार्यै ब्राह्मणाय । "आण्नद्याः" इत्याट् ।

ननु कैयटमते क्यच्क्विपोः प्रकृतिभूतस्य ङीबन्तस्यापि नित्यस्त्रीत्वं नास्ति कुमारशब्दात् क्यजन्तात् क्विपि निष्पन्नेन कुमारीशब्देन त्रिलिङ्गेन समानाकारत्वादिति चेत् । न । अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणात् ।

अयं विशेषः–कुमार्यौ कुमार्यः । "एरनेकाचः"इति यण् । अमि शसि च कुमार्यं कुमार्यः । प्रध्यं प्रध्य इतिवत् । नच 'गतिकारकपूर्वस्यैव'इति निषेधः । 'तदितरपूर्वस्य न'इत्यर्थात् । विशिष्टाभावस्य केवलेऽपि सत्त्वात् कुमार्यै इत्यादौ स्त्रीलिङ्गवत् । हे कुमारि ब्राह्मणेत्यादि । कुमारशब्दान्निर्वृत्तस्य तु कुमारीशब्दस्य कुमारीः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अनदीत्वान्न संबुद्धिह्रस्वः, वातप्रमीवत् । पत्नीशब्दात्तु पत्नियौ पत्नियः इत्यादावियङ् । कुमारमात्मन इच्छन्ती ब्राह्मणी कुमारीरित्यत्र कैयटमते पूंवद्रूपम्, हरदत्तमते तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च यणिति विशेषः । तदेवं क्विब्व्याख्यातः ।

लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । खरकुटीवेति इवार्थे कनो "लुम्मनुष्ये"इति लुप् । यद्यप्यत्र "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने"इति स्त्रीत्वमप्यस्ति तथाऽपि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनात्स्त्रीमात्रवृत्तित्वाभावादप्राप्ता नदीसंज्ञेति कैयटहरदत्तादयः ।

दीक्षितास्तु–एवं 'चञ्चाः पश्य'इत्यादौ शसो नत्वापत्तिः । तस्माल्लुबन्तैः खरकुटीचञ्चादिशब्दैः स्त्रीत्वविशिष्ट एव लौकिकः पुमानभिधीयते इत्येव तत्त्वम् । एवं च लुपः प्रयोजनत्वेन गण-

नमपि चिन्त्यमित्याहुः ।

वस्तुतो युक्तवद्भाववचनसामर्थ्यान्नत्वाभाव इति बोध्यम् । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । "ईयसो बहुव्रीहेर्न"इति ह्रस्वस्य "ईयसश्च"इति समासान्तस्य कपो निषेधः । एषां संबुद्धौ ह्रस्वः, ङित्सु आडागमादिकं च नदीकार्यम् अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । पूर्वमत्र स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने ऽपि बहिरङ्गे लिङ्गान्तरयोगे न निवर्त्तत इति अवयवस्त्रीत्वेनैवोपपत्तौ पूर्ववार्त्तिकमनारभ्यमित्यर्थः । वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिः । तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे तु "अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इतिवचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि पूर्वपदस्य नद्या विशेषणात्र पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । किब्लुकोरपि एवं व्याख्येयम् ।

अत्राक्षेपवार्त्तिकम्—

"इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसंगोऽवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वाद्" इति ।

अवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञावद् अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्समुदायस्य यण्स्थानस्यापि उत्तरसूत्रेण नदीसञ्ज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । आध्यै ब्राह्मण्यै इति । इह ह्यवयवे इयङ् धियै इति, समुदाये तु "एरनेकाचः" इति यण् ।

अत्र सिद्धान्तमाह वार्त्तिककारः-सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादिति ।

अस्यार्थः-"अचि श्नुधातुभ्रुवाम्"इत्यत्र इयङुवङ्भ्यामङ्गमाक्षिप्यते अङ्गाधिकारीयत्वात् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्दिश्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्र चावयवस्याङ्गसंज्ञा

नास्ति, समुदायस्य त्वियङुवङ्स्थानत्वं नास्ति यणा बाधादिति न दोषः। एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यात्। यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूदिति।

"ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने" इति वाक्यान्तरम्। "अवयवग्रहणात्सिद्धम्" इत्यस्यायमपवादः। ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः, तस्यां सत्यां स्त्रीवचन एव संज्ञा न लिङ्गान्तरवचने। चशब्दादप्रवृत्तौ चेत्यर्थः। शकट्यै अतिशकटये ब्राह्मणाय, श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मणाय। इह तु स्यादेव अतिश्रिये अतिश्रियै वा ब्राह्मण्यै इति भाष्यम्। नचेह स्त्रीत्वं नास्तीति वाच्यम्। हरदत्तमते सत्त्वात्। कैयटमतेऽपि "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्र आख्याऽननुवृत्तेरुक्तत्वात्। एवं च सुधीस्वयम्भ्वतिलक्ष्म्यतिचमूशब्देषु रूपद्वयं बोध्यम्। निष्कौशाम्बिः पुमानित्यत्र तु नदीसंज्ञायामपि न विशेषः। ह्रस्वादेशेन नद्या अपहाराद् न सम्बुद्धिह्रस्वः, वर्णस्य नदीत्वात्। स्त्र्याख्यत्वं तु शक्त्याश्रयतामात्रात्, पर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षणात्। तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे ऽपि 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन सर्वादेशत्वात्। नच स्थानिवद्भावः, विशेषणतयाऽप्यलाश्रयणे निषेधस्योक्तत्वात्। "ङिति ह्रस्वश्च" इति विकल्पस्तु भवत्येवेति कौस्तुभः।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ४।

इयङुवङोः स्थितिर्यत्र तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः स्त्रीशब्दं विना। स्थानं निरपवादा प्रसक्तिः। हे श्रीः, हे भ्रूः। अस्त्रीति किम्। हे स्त्रि। नदीत्वात् सम्बुद्धिह्रस्वः। अथ कथं विमानना

सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासः, हा पितः कासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इति भट्टिः । मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद इति भवभूतिः । प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु वभ्रु इति श्रीहर्षश्च ।

अत्राहुः प्रमाद एवेति हरदत्तादयः ।

दुर्घटवृत्तिकारस्तु भ्रूशब्दाद् "अप्राणिजातेः"इत्यूङि समासे उपसर्जनह्रस्वेन "ऊङुतः"इत्यूङि तस्य समुदायभक्तत्वान्नोवङ्स्थानत्वमित्याह ।

दीक्षितास्तु नेदं युक्तम्—प्रत्ययस्य भक्ततायां प्रमाणाभावात् । एकादेशस्यान्तवद्भावेन भ्रुशब्दावयवताया अप्यनपायात् । अङ्गाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणस्य निर्विवादतया समुदायभक्ते ऽप्युवङ्प्रवृत्तेश्च सुभ्रुवावित्यादीनां सर्वसम्मतत्वादित्याहुः ।

सामान्ये नपुंसकमिति केचित् ।

यथासंभवं क्रियाविशेषणत्वमित्यन्ये ।

वाऽऽमि ५।

पूर्वोक्तावामि नदीसंज्ञौ वा स्तः । श्रीणां श्रियां भ्रूणां भ्रुवाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् । द्वितीयैकवचनस्य तु नेह ग्रहः । विशेषाभावात् ।

ङिति ह्रस्वश्च ६।

इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू नदीसञ्ज्ञौ वा स्त्रियां ङिति परे । श्रियै श्रिये भ्रुवै भ्रुवे कृत्यै कृतये धेन्वै धेनवे । नदीसंज्ञापक्षे "आण्नद्याः"इत्याट् "आटश्च"इति वृद्धिः । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै ।

स्त्रीलिङ्गाविति किम् । अग्नये वायवे । इह प्रथमलिङ्गग्रहणाभावान्निष्कौशाम्बिर्हरिवदित्युक्तम् । अतिस्त्रिरित्यत्र तु विशेषः । अतिस्त्रियावित्यादौ "स्त्रियाः"इति इयङ् स च गौणत्वे ऽपि ।

किं तु—

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

"जसि च"इति गुणः । अतिस्त्रयः । "वाम्शसोः" अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीः । औट्शसोरियङ् । "आङो नाऽस्त्रियाम्" अतिस्त्रिणा । "घेर्ङिति" । अतिस्त्रये इत्यादि । ओसि अतिस्त्रियोः । ह्रस्वेति नुट् । अतिस्त्रीणाम् । "अच्च घेः" । अतिस्त्रौ ।

औकार ओसि नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥इति कौस्तुभः ।

क्लीबे नुम् । अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् । स्त्रियां तु "ङिति ह्रस्वश्च"इति सञ्ज्ञाविकल्पः । नचास्त्रीति निषेधः । इयङुवङ्स्थानयोरेव तेन विशेषणात् । पूर्वसूत्रे तत्संबद्धत्वात् । नचाद्वृत्त्योभयविशेषणत्वम्, मानाभावात् । तेनातिस्त्रियै अतिस्त्रये । औत्वं बाधित्वा परत्वादिदुद्भ्यामिति ङेराम् । अतिस्त्रियाम् । पक्षे अतिस्त्रौ इति ।

अत्र 'वाऽचि ह्रस्वश्च'इत्येव सूत्रणीयम् । नतु "वामि ङिति ह्रस्वश्च"इति सूत्रद्वयम् । गौरवात् । तस्मात्सूत्रद्वयं सन्निपातपरिभाषाज्ञापनार्थम् । अजादित्वस्य नदीसंज्ञाप्रयोजकत्वे हि नदीसंज्ञां निमित्तीकृत्य नुट् न स्यात् । भ्रूणामिति आमोऽजादित्वव्याघातापत्तेरिति कौस्तुभः ।

शेषो घ्यसखि ७।

ह्रस्वौ यौ इउवर्णौ तदन्तं सखिभिन्नम् अनदीसंज्ञं घिसंज्ञं स्यात् । हरये भानवे । ह्रस्वौ किम् । ग्रामण्ये खलप्वे । यू किम् । मात्रे । असखीति किम् । सख्ये । अनदीसंज्ञं किम् । मत्यै । सुसखेरित्यादौ भवत्येव । समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वात् । नच तदन्तविधिः । विशेष्यसम्बन्धाभावात् ।

नन्वेवं सखीत्यत्र ङीपन्ते "यस्येति च" इति इकारलोपव्याख्यानवैयर्थ्यम् । सवर्णदीर्घेऽपि दोषाभावात् । नचातिसखेरागच्छतीत्यत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् घिसंज्ञानिषेधः स्यादिति तदुक्तप्रयोजनसम्भवः । सत्यप्यन्तवद्भावे समस्तस्य सखिशब्दादन्यत्वानपायेन निषेधतादवस्थ्यादिति । मैवम् । सखी सख्यौ सख्य इत्यादौ अनङ्णित्वयोर्वारणाय लोपस्यावश्यकत्वात् । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषतादवस्थ्यम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ।

पतिः समास एव ८।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । भूपतये । नेह पत्या पत्ये । समासे पतिशब्दस्यैव घिसंज्ञेति विपरीतनियमं वारयितुमेवकारः । तेन दृढमुष्टिनेत्यादि सिद्धम् ।

इह पतिगृहे इत्यत्र घिसंज्ञत्वात् पूर्वनिपातनियमार्थं पृथक् सूत्रम्, अन्यथा "शेषो घ्यसखिपती" इत्यसूत्रयिष्यत् । बहुव्रपूर्वस्य तु घिसंज्ञा सुसखिवत् । सखिना वानरेन्द्रेण, क्लीबे च पतिते पतौ, सीतायाः पतये नमः, कृष्णस्य सखिरर्जुनः इत्यादिकं तु छान्दसम् ।

आख्यानण्यन्तात्कर्मणि "अच इः"। लाक्षणिकत्वात् पर्युदासे ग्रहणं नेत्यन्ये।

वचो वाचस्पतेरपीत्यादौ "तत्पुरुषे कृति"इति बहुलग्रहणादलुक्। एतेन दिवस्पतेरादरदार्शिना रसादिति नैषधं व्याख्यातम्। एवं च वास्तोष्पतिरपि। "षष्ठ्याःपति-"इत्यादिना सत्त्वम्। श्रियः पतिरित्याद्यनुरोधात्तत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तते। पारस्करादित्वात्सुट् इति केचित्। "द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच"इति सामान्यापेक्षज्ञापकादलुक्। कस्कादित्वात्सत्त्वम्। इणः परस्य तु षत्वमित्यन्ये।

'वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये', 'वास्तोष्पते प्रति'इत्यादौ पृथक्पदपाठो वैदिकानाम्॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ९।

पतिशब्दो घिसंज्ञः। क्षेत्रस्य पतिना वयम्।

इह "च"इति योगविभागः। छन्दसीत्यनुवर्त्तते। तेन सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यर्थः। "बहुलं छन्दसि" इत्यादिकं प्रपञ्चार्थम्।

ह्रस्वं लघु १०।

चेतति। चिती संज्ञाने। लघूपधगुणः। नच ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञया व्यवहारः। सर्पिष्टमित्यादौ "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते"इति षत्वाभावापत्तेः। गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधात्। तस्मादेकसंज्ञाऽधिकारात् पूर्वमेव ह्रस्वसंज्ञारम्भः।

यत्तु भाष्ये तत्र ह्रस्वसंज्ञाया दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां समावेशमाशङ्क्य एकसंज्ञाऽधिकारे ऽयं योगः करिष्यत इत्युक्तम्, तत्र च-

कारादिना ह्रस्वसंज्ञाया गुरुलघुसमावेशः करिष्यते इत्यभिप्रायः ।
यद्वा अत एव तत्र पक्षान्तरोपन्यास इति बोध्यम् ॥

संयोगे गुरु ११।

ह्रस्वं गुरुसंज्ञं संयोगे परे । शिक्षा भिक्षा । "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः ।

दीर्घं च १२।

गुरुसंज्ञं स्यात् । ईहांचक्रे । "इजादेश्च गुरुमतः" इत्याम् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १३।

यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादिः शब्दः प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञः स्यात् । रामेण । प्रत्ययेति किम् ! स्त्री इयती । इदंशब्दाद्वतुपो वस्य घादेशः, प्रकृतेरीश्भावः, "यस्येति च" इति तल्लोपः । स्त्रीशब्दा-त्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीति अङ्गसंज्ञा स्याद्भसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो "यस्य" इति लोपः स्यात् । नच इद-मादेशलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वमिति प्रत्ययपरत्वाभावः । प्रा-ग्भादसिद्धत्वमिति केश्चिदभ्युपगमात् । नापि स्थानिवद्भावः । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्त्रीशब्दस्यैकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । विधिशब्दस्यापि तदेव प्रयोजनम् । तस्मिन्न-सति परशब्दस्याप्यध्याहारप्रसङ्गात् ।

यत्तु भाष्ये दधि अधुनेति प्रत्युदाहृतम्, तत्तु अधुनेति प्रत्ययो निपात्यते इदमश्च लोप इति पक्षे, इदमो ऽश्भावो धुना

च प्रत्यय इति पक्षे तदसम्भवादिति कैयटः। नच विधिग्रहणेऽपि स्त्रीशब्दात्सुप्रत्ययविधानाद्दोषतादवस्थ्यम्। प्रत्यासत्त्या यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परे तद् अङ्गसञ्ज्ञमित्याश्रयणात्। तेन स्त्री अं पश्यतीत्यत्र नेयङ्। अशब्दाद् "अमि पूर्वः" इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि अमः स्त्रीशब्दादविहितत्वात्। एवम् अततेर्डप्रत्यये टिलोपे च अशब्दस्य स्वतः प्रत्ययत्वे ऽपि न दोषः। डप्रत्ययस्याततेरेव विहितत्वेन स्त्रीशब्दप्रकृतिकत्वाभावात्। प्रत्ययापेक्षया यावान्पूर्वो भागस्तावतोऽङ्गसंज्ञा न तु प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां यावतः प्रकृतित्वं तन्मात्रस्येत्यर्थः। तेन वदामि वदिष्यामीत्यादौ विकारणान्तस्याङ्गसंज्ञायाम् "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घः। नचारम्भसामर्थ्यम्, पय वय गतौ। यङ्लुकि "लोपो व्योः" इति यलोपे च पापामि पापाव इत्यादौ चरितार्थत्वात्। कुण्डानि। यदा नुम् परादिस्तदा "सुपि च" इति दीर्घः। दधीनीत्यादौ त्वकारान्तत्वाभावान्न। पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति। यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य। पूर्वान्तपक्षस्यैव स्थापितत्वादप्रयोजनमेतत्। प्रत्यये किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य ततो ऽप्यधिकस्य वा मा भूत्। तथा सति च वव्रश्चेत्युरदत्त्वस्य परनिमित्तत्वं न लभ्येत। तथा च स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। अल्विधित्वेन "स्थानिवदादेशः" इत्यस्य प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात्।

यत्तु "प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्गम्" इत्येव लाघवाद्वक्तुं युक्तम्। प्रकृतिमात्रस्य तु कर्त्ता कारक इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धमिति। तच्चिन्त्यम्। अङ्गातिरिक्तप्रकृतेर्दुर्वचत्वादात्माश्रयापत्तेः। नहि प्रत्ययाव्यवहितपूर्ववार्त्तित्वं प्रकृतित्वम्। स्त्री इयतीत्यादावतिव्याप्तेः। बहुगुड इत्यादावव्याप्तेश्च। स्फुटं चेदं भूषणे इ-

स्यास्तां विस्तरः ।

इह 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इति योगविभागः । परिभाषेयम् । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादिग्रहणं भवतीत्यर्थः । गृह्यमाणपदाध्याहारात्सूत्राणां सोपस्कारत्वात् । तेन "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणात् 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ सङ्घातस्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु गार्ग्यशब्दस्यैव । "सुप आत्मनः क्यच्" इत्यत्राप्यनेन तदादिनियमः । सुपा कर्मणस्तदादेर्वा विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ समुदायान्न क्यच् । समुदायस्यासुबन्तत्वात् । अवयवस्य सापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् । देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र सङ्घातस्य न धातुसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य न प्रातिपदिकसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्यायण इति संघातान्न तद्धितोत्पत्तिः । अन्यथा वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्याताम्, पूर्वस्य च सुपो लुक् स्यात् । तस्मात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषा वाचनिकीति सिद्धम् । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ।

केचित्तु उक्तयोगविभागलभ्यत्वे एतत्परिभाषायां तदन्तस्येत्यंशस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गः । तदन्तशब्दस्यात्रानुपादानाद् इत्याहुः ।

तन्न । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्योक्तस्यांशान्तरस्यापि सङ्ग्रहसिद्धेः । ज्ञापकस्थल एव तथात्वमित्यत्र बीजाभावाद । इष्टसिध्यर्थताया ज्ञापकवद्योगविभागेऽपि तुल्यत्वात् ।

नन्वेवम् अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्, उदकेविशीर्ण

त एतत् इत्यादौ च गतिकारकाधिकेन समासो न स्यादिति चेद् न। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तत्सिद्धेः।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः।

सांकूटिनम्,व्यावक्रोशी,इत्यादौ"अणिनुणः"इति सोपसर्गादण्। यदि तु कूटिन्नित्यस्मादण् स्यात्तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात्। दूरादागतः। आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः। गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः। ततो दूरशब्दस्य "स्तोकान्तिक–"इति समासः। "पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः"इत्यलुक्। इह थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। नच समासस्वरेण सिद्धिः। "गतिरनन्तरः"कर्मार्थकक्तान्ते परे अव्यवहितगतिः प्रकृत्येति आद्युदात्तस्य तदपवादत्वात्। तथाच दूरादागतशब्दो मध्योदात्तः स्यात्। सत्यां तु परिभाषायां "गतिकारकोपपदात्कृद्"इति कृत्स्वरापवादं कृत्स्वरं बाधित्वा "थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्"इति अन्तोदात्तत्वम्। क्तग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। नच थाथादिस्वरस्यापि गतिस्वरोऽपवाद इति वाच्यम्। गतेरुत्तरस्य क्तान्तस्य यदन्तोदात्त्वं तस्यैव सोऽपवादः। कारकादुत्तरस्य थाथादिस्वर एव भवतीति सिद्धान्तात्।

नन्वागतशब्दस्याद्युदात्तत्वे ऽपि दूरशब्देन समासे सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्त एव भविष्यतीति चेत्।

अत्र कैयटादयः–अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन थाथादिस्वरो भवतीत्येवाभिप्रेतम्, नतु स्वर एवानन्यथासिद्धम् उदाहरणमिति। अस्यां च "गतिरनन्तरः"इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि अ-

भ्युद्धृतमित्यत्र अभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येतदर्थम् । यदीयं न स्यात्तदा उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात् क्तान्ते उत्तरपदे ऽनन्तरे परे गतेः स्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोतीति तद् व्यर्थं स्यात् ।

सुप्तिङन्तं पदम् १४।

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणाः। ऊचुः।यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्सिद्धन्तथाऽपि 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति'इति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्।तेन कुमारी चासौ गौरितरा चेति विग्रहे कुमारगौरितरेति सिद्धम् । तरबन्तस्य घसंज्ञायां कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावं परत्वाद्बाधित्वा "घरूप—"इति ह्रस्व एव स्यात्। गौरीशब्दस्य च तरपि परे ह्रस्वो न स्यात् ।

नन्वेवं "सनाद्यन्ताः"इत्यत्रान्तग्रहणं कार्यमिति गौरवम्, अन्यथा सनादेरेव धातुसंज्ञायां तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वमट् स्यात्, "कृत्तद्धित—"इति सूत्रेच केवलानामेव कृत्तद्धितानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिद् इत्यादौ न स्यात्। नाप्यर्थवत्सूत्रेण सिद्धिः । अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन। प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्रैव तत्प्रवृत्तेः। प्रत्ययस्यैव यत् कार्यं तस्य तेन दुर्लभत्वात् । असतो वचनशतेनापि कार्यित्वानुपपत्तेः । एवम् औपगव इत्यत्र केवलस्य तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां षष्ठ्याः प्रातिपदिकानन्तर्गतत्वाल्लुक् न स्यादिति चेत् ।

अत्र भाष्यं "सनाद्यन्ताः"इत्यत्र कृतमेवान्तग्रहणम्,"कृत्तद्धित—"इत्यत्र त्वर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चार्थवद् न केवलाः कृतस्तद्धिता वा"इति ।

स्यादेतत् । यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी सा कृत्तद्धितान्तस्यापि नास्ति । पदस्य वाक्यस्य वा तथात्वात् । अथ प्रक्रियादशायाम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताऽर्थवत्ता तदा कृत्तद्धितयोरप्यस्तीति चेत् ।

अत्राहुः—अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति । प्रकृतिप्रत्यययोर्मिलित्वा यदर्थबोधकत्वं स इति यावत् ।

नः क्ये १५।

क्यङि क्यचि च नान्तमेव पदसंज्ञम् । नियमार्थमिदम् । सुबन्तात्तदुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । राजेवाचरति राजायते । "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"इति नलोपः । क्यषन्तं तु भाष्यमते नोदाहरणम् । "नायं नकारान्ताद्विधीयते"इति भाष्योक्तेः । लोहितादिडाज्भ्य एव तद्विधानाच्च । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । स्रुच्यति । पदत्वाभावान्न कुत्वादि । न च विपरीतनियमापत्तिः । "नङि सम्बुद्ध्योः"इति "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"इति च ज्ञापकात् । अन्यथा 'नलोपः क्ये'इत्येवावक्ष्यत् ।

सिति च १६।

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञम् । भसंज्ञाऽपवादः । "भवतष्ठक्छसौ" । भवदीयम् । पदत्वाज्जश्त्वम् । ऋतुः प्राप्तोऽस्य ऋत्वियः । "ओर्गुणः"इति गुणाभावः ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १७।

कप्रत्ययावधिषु सर्वनामस्थानभिन्नेषु स्वादिषु परेषु पूर्वं

पदसंज्ञम् । राजभ्याम् । सर्वनामस्थाने तु राजानौ इत्यादि ।

नन्वेवं राजा इत्यत्र नलोपो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वाद् उक्तनिषेधेन पदसंज्ञाया दुर्लभत्वाद् इति चेत् न । असर्वनामस्थाने इत्यस्य पर्युदासत्वात् । "सुप्तिङन्तम्"इति प्राप्तपदसंज्ञाया बाधाभावात् । अस्तु वा प्रसज्यप्रतिषेधः । एतत्सूत्रप्राप्तेरेव प्रतिषेधान्न दोषः । अनन्तरस्येति न्यायात् । न च परत्वादनया सुप्तिङन्तमित्यस्य बाधः । अस्याः प्रतिषिद्धत्वात् । तदुक्तम्—"नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्"इति । "स्वादिषु"इति हि प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिका ऽस्त्वथ निषेधस्य बाध्या । तत्र प्राप्तबाधस्यानुचितत्वाद् अप्राप्त्यनुमानस्य बाधत्वाद् अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात् "स्वादिषु"इत्यस्य सर्वनामस्थानांशे प्रवृत्त्यभावात् तस्याः "सुप्तिङन्तम्"इत्येतद्बाधकत्वानुपपत्तेः । अत एव वृक्षा इत्यत्र "नादिचि"इति प्रतिषेधविषये पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रवृत्त्यभावे "वृद्धिरेचि"इत्यस्य प्रवृत्तिः ।

यद्वा "स्वादिषु"इति योगो विभज्यते—स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । सर्वनामस्थाने ऽयचीत्यन्यो योगः । 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र श्रुतो नञ् यचीत्यनेन सम्बध्यते । यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यकारग्रहणं उत्तरार्थम् । तथाचाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधो न तु हलादौ इति राजेत्यत्र पदसंज्ञासिद्धिः । ततो भसंज्ञायां नञः सर्वनामस्थानेनैव सम्बन्धः । असर्वनामस्थाने यकारादावजादौ च पूर्वं भसंज्ञमित्यर्थः ।

ननु सावपि पदव्याख्याने 'भद्रं करोषि गौः'इत्यत्र "पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ"इत्यस्य प्रसङ्गः । तत्र पदान्तग्रहणेनापि दुर्वारत्वात् । मैवम् । वाक्यपदयोरन्त्यो य एच् तस्य तद्विधानाद्, अत्र

तु वाक्यस्य विसर्जनीयो ऽन्त्यो न त्वौकारः। "भुवद्वद्भ्यो धारय-द्वद्भ्य इत्यनयोरुपसंख्यानम्"। "तसौ मत्वर्थे"इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसञ्ज्ञाविधानम्। शतृप्रत्यये व्यत्ययेन भवतेः शपो लुक् उवङ् ततो मतुप्।

यचि भम् १७।

यकारो ऽज्वा इत्येतदन्यतरादिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं भसंज्ञम्। पदसंज्ञापवादः। गार्ग्यः। "यस्य"इति लोपः। राज्ञः। "अल्लोपो ऽनः"।

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः।

अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तः षडिकः। "बह्वचो मनुष्य-नाम्नः"इत्यनुकंपायां ठच्। "ठाजादावूर्ध्वम्"इति ङ्गुलिशब्दस्य लोपः। "यस्येति च"इति अकारलोपः। अत्र तुल्यावधिकया भ-संज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधाज्ज-श्त्वं न स्यादित्यारम्भः। सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्। भसंज्ञायां विधीयमानायां अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तमेतद्भ-सञ्ज्ञां प्रतीति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्न बाध्यबाधकभावः। नच "न पदान्त–"इति स्थानिवत्त्वनिषेधः। पदान्तस्य विधेयत्वे तत्प्रवृत्तेः। कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्र पदान्तयोर्विधेयत्वात्। इह तु जश्त्वस्य पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्।

नन्वेवं अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तो वाचिक इत्यत्रापि कुत्वं स्यात्। मैवम्। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवच-नात्। तस्य च हलजादेशत्वाद् न स्थानिवद्भाव इति तुल्या-वधिकया भसंज्ञया बाधात्, "षषष्ठाजादिवचनाद्"इत्यकारस्य पृथग्लोपान्न दोषः।

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनस्य । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् ८
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) ... २
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... ३
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३
(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ११
(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ४
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... २
(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २
(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः–प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्म्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकयासहिता ३
(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः। बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता। व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी। श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता। श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। ४

(४५) शास्त्रदीपिका। श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः। ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता। श्रीमद्दुर्बलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता। १०

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः। पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः। ८

(४८) विरमित्रोदयः। लक्षणप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः। ७

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकयासमलंकृतः। ६

(५०) विरमित्रोदयः। राजनीतिप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः। ५

(५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी। श्रीमन्महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्यविरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्वकं टिप्पण्या परिष्कृत १

(५२) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः। तत्र कणादरहस्यम्। श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १

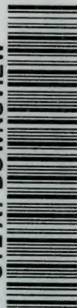
(५३) क्रमदीपिका। श्रीमन्महामहोपाध्याय काश्मीरिककेशवभट्टविरचिता। विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेत २

(५४) वीरमित्रोदयः। तीर्थप्रकाशः। महामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः। ६

(५५) सांख्यसंग्रहः। तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द (क्षेमेन्द्र) विरचितम्। सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् भावागणेशविरचितम्। समाससूत्रव्याख्या सर्वोपकारिणी च। १

(५६) न्यायपरिशुद्धिः। श्रीमद्वेङ्कटनाथ श्रीवेदान्ताचार्यप्रसादिता। श्रीनिवासाचार्यविरचित न्यायसारसमाख्यया टीकयायुता। २

पत्राद्दिप्रेषणस्थानम् हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 02 07 08 017 4